

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

Кононенко Валерій Васильович

УДК [94:304](477.43/.44=411.16)''194/201''(043.3)

**ЄВРЕЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ: СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ
ЗМІНИ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ
(40-І РР. ХХ СТ. – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Кам'янець-Подільський – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Даниленко Віктор Михайлович,
Інститут історії НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Ніколаєць Юрій Олексійович,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, провідний науковий співробітник відділу національних меншин;

доктор історичних наук, доцент
Доценко Віктор Олегович,
Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, завідувач кафедри філософії та історії навчально-наукового гуманітарного інституту;

доктор історичних наук, професор
Баженов Лев Васильович,
Кам'янець-Подільський національний університет імені І. Огієнка, професор кафедри всесвітньої історії.

Захист відбудеться 26 січня 2018 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 71.053.01 у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14, ауд. 23).

З дисертацією та авторефератом можна ознайомитися у читальному залі наукової бібліотеки історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (32300, м. Кам'янець-Подільський, вул. Татарська, 14).

Автореферат розісланий 6 грудня 2017 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент

І. А. Опря

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Протягом тривалого періоду історія окремих історико-географічних областей України не отримувала достатньої уваги. Наукові дослідження істориків були зосереджені переважно на загальних питаннях розвитку українського народу, політичній, економічній, культурній історії України в різні періоди історичної еволюції. Проте за дослідженнями титульної націоцентричності осторонь залишалася не лише соціальна історія окремих сіл, міст, містечок, країв, а й історія національних меншин, які протягом тривалого часу разом з українцями формували не тільки певні локальні особливості окремих регіонів України, а й мали великий вплив на матеріальну та духовну культуру, на суспільно-політичні та економічні процеси регіону та країни. Сучасна об'єктивна та неупереджена регіональна історія є невід'ємною складовою пізнання загальнодержавних історичних процесів.

Населення Поділля здавна було представлене, окрім українців, мешканцями інших народів. Історію краю спільно з українцями формували євреї, поляки, росіяни, білоруси та представники інших націй. Проте саме євреї протягом тривалого історичного періоду мали чи не найбільший вплив серед усіх національних меншин на процеси, що відбувалися на території Подільського краю.

Проте, якщо протягом усіх попередніх історичних періодів, навіть незважаючи на окремі трагічні події в долі цієї національної меншини, єврейські громади Поділля розвивалися, зберігали позитивну динаміку росту чисельності, соціодемографічного розвитку та національну самобутність, то з 1940-х рр. в середовищі меншини розпочалися негативні демографічні процеси, а внаслідок повоєнних політичних репресій, відкритого та прихованого антисемітизму, активної радянізації євреїв у більшості населених пунктів були майже знищені залишки їх національно-культурного життя. І навіть створення сприятливих демократичних передумов для розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин у добу незалежної України не допомогло відновити національно-культурного життя меншини регіону повною мірою.

Актуальність дослідження історії єврейської національної меншини Поділля зазначеного періоду визначається тим, що вивчення цього питання сприятиме доповненню регіональної та загальної історії євреїв України, а також включенню отриманих знань у процес дослідження загальноісторичних тенденцій розвитку та формування України та українського народу.

Потреба наукового дослідження також посилюється відсутністю в сучасній історіографії спеціальних праць з окресленої проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в рамках науково-дослідних тем відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України «Українське суспільство в другій половині 1940-х – середині 1960-х рр.: між традицією та модернізацією» (державний реєстраційний номер 0113U002037) та «Україна в другій половині 1960-х – першій половині 1980-х рр.: структури і практики повсякденності» (державний реєстраційний номер 0115U006870).

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі критичного осмислення джерел та наукової літератури з'ясувати соціально-демографічні зміни та охарактеризувати національно-культурне життя єврейського населення Поділля у в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких дослідницьких завдань:

- показати стан наукової розробки проблеми, виявити основні концептуальні положення історіографії, критично оцінити та з'ясувати репрезентативність і достовірність джерельної бази; визначити оптимальні методи дослідження наукової теми;

- визначити особливості соціально-демографічного розвитку єврейської національної меншини на Поділлі, чинники самоідентифікації єврейського населення краю в історичній ретроспективі, які вплинули на соціальні характеристики та національно-культурне життя єврейської громади в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.;

- з'ясувати становище євреїв регіону та особливості їх евакуації на початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр.;

- дослідити регіональні особливості геноциду єврейського населення Поділля в період окупації, вплив нацистської політики на соціально-демографічні процеси, національно-культурне життя єврейських громад регіону;

- проаналізувати особливості суспільно-політичного, соціального та національно-культурного життя єврейської громади регіону в повоєнний період;

- з'ясувати динаміку демографічних змін, структуру, соціальні характеристики, особливості релігійного життя євреїв Поділля в умовах десталінізації та авторитарного консервативного режиму в СРСР у 1950-х – першій половині 1980-х рр.;

- виявити особливості соціально-демографічних процесів, чинники розвитку національно-культурного життя, процесів самоідентифікації євреїв регіону в контексті національної політики України доби незалежності;

- охарактеризувати роль регіональних єврейських національних громадських організацій та об'єднань громадян у відновленні, збереженні та регулюванні національно-культурного життя громади на сучасному етапі;

- узагальнити результати дослідження, запропонувати практичні рекомендації щодо подальших перспективних наукових досліджень окресленої проблеми.

Об'єктом дослідження є історія єврейської національної меншини Поділля 1940-х рр. – початку ХХІ ст.

Предметом є соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя єврейського населення Поділля 1940-х рр. – початку ХХІ ст.

Хронологічні рамки наукової роботи окреслені періодом від 1941 р. до 2014 р. Нижня хронологічна межа обумовлена початком німецько-радянської війни 1941–1945 рр., що стала рубіконом, точкою неповернення до минулого життя радянської єврейської національної меншини, оскільки внаслідок окупації та масового винищення євреїв регіону відбулися незворотні зміни демографічних характеристик єврейського населення Поділля. Верхня хронологічна межа дослідження обмежена подіями Революції гідності в період з листопада 2013 р. до

лютого 2014 р., коли більшість єврейських національних громадських об'єднань її підтримала та разом із титульною нацією і представниками інших національних меншин відстоювала право на побудову громадянського суспільства та вибір європейського напрямку розвитку держави.

Географічні межі дослідження окреслені Поділлям як історико-географічним регіоном України. У своїй основі воно охоплює територію сучасних Вінницької, більшу частину Хмельницької областей та південно-східні райони Тернопільської області. У роботі також використано матеріали з історії єврейської національної меншини зазначеного періоду окремих територій інших областей, які відносяться до Поділля.

Методологічною основою дослідження соціальних, демографічних змін та національно-культурного життя єврейського населення Поділля в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. стали загальнонаукові принципи дослідження, в основі яких лежить діалектика як фундаментальний науковий принцип дослідження, що спрямований на виокремлення найзагальніших закономірностей життя єврейської меншини регіону як об'єктивної реальності. Дослідження функціонування єврейської національної меншини Поділля в зазначений період проводилось в тісному зв'язку з вивченням загальної історії єврейської громади, визначенням принципів функціонування СРСР, УРСР та України як суверенної, незалежної держави, на основі характеристики загальних домінант національної політики, що зумовлювали становище національних меншин республіки.

При виконанні роботи було дотримано історичного, термінологічного, функціонального, системного, когнітивного (пізнавального) принципів наукового дослідження.

Наукова новизна роботи визначається тим, що вперше виконано дослідження, яке комплексно, усебічно характеризує розвиток єврейської національної меншини Поділля через аналіз і наукову реконструкцію соціально-демографічних змін і національно-культурного життя євреїв краю в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

За результатами дослідження проблеми було сформульовано низку висновків і теоретичних положень, які виносяться на захист. Зокрема, *вперше*:

- визначено регіональні особливості соціально-демографічних змін і національно-культурного життя євреїв краю в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.;
- досліджено та документально обґрунтовано демографічні процеси серед єврейського населення Поділля з 1940-х рр. до початку 2000-х рр.;
- проаналізовано повсякденне життя, структуру та соціальні характеристики євреїв Поділля в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.;
- охарактеризовано місце та роль євреїв Поділля у суспільно-політичному, економічному та духовному житті подільського регіону в межах хронологічних рамок дослідження;
- досліджено роль міжнародних, всеукраїнських та місцевих єврейських громадських організацій та об'єднань громадян у відновленні, збереженні та регулюванні національно-культурного життя громади в добу незалежної України;

- окреслено перспективи подальшого розвитку національно-культурного життя євреїв Поділля;

- до наукового обігу введено ряд документальних джерел центральних та місцевих архівів, які характеризують особливості соціального та національно-культурного життя євреїв Поділля зазначеного періоду;

поглиблено:

- висновки щодо існування окремих елементів шtetлу на Поділлі як феномена соціально-економічного та національно-культурного життя євреїв Східної Європи включно до початку ХХІ ст.;

- характеристики особливостей формування єврейських національних громад на Поділлі та чинників самоідентифікації єврейського населення краю в історичній ретроспективі;

- дослідження життя єврейської національної громади Поділля в роки Другої світової війни:

- а) евакуації єврейського населення Поділля в перші місяці німецько-радянської війни 1941–1945 рр.;

- б) регіональних особливостей політики Голокосту окупаційної влади в роки Другої світової війни щодо єврейського населення Поділля, впливу нацистської політики на соціально-демографічні процеси, національно-культурне життя єврейських громад регіону;

- аналіз загальних тенденцій відновлення національно-культурного життя єврейської національної меншини у незалежній Україні;

дістали подальшого розвитку:

- висновки щодо розвитку Поділля у 1940-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст.;

- дослідження соціальних процесів загалом на території регіону в зазначений період.

Теоретичне та практичне значення дисертаційної роботи полягає в тому, що отримані результати дослідження та теоретичні висновки можуть бути використані в подальших наукових розробках як історії єврейської національної меншини України, загальних наукових праць з історії євреїв, так і досліджень з історії Поділля та України.

Опрацьовані в науковій роботі матеріали, теоретичні положення можуть бути корисними при викладанні навчальних курсів з «Історії України», «Історії рідного краю», «Історії євреїв України» та цілої низки спецкурсів та спецсемініарів, присвячених історії національних меншин нашої країни загалом й Поділля зокрема, а також і загальноісторичним дослідженням.

Ключові положення дисертаційної роботи можуть теоретично та фактично збагатити підручники, навчальні посібники з новітньої історії України, юдаїки, використовуватися в лекційних курсах ВНЗ.

Отримані результати дослідження можуть бути використані при формуванні музейних експозицій з історії Поділля як історико-географічного краю, євреїв Поділля, України, досліджень повсякденного та релігійного життя, побуту населення України.

У роботі наголошено на необхідності подальших досліджень матеріальної та духовної культури єврейської національної меншини з метою збереження культурної спадщини народу, який протягом тривалого історичного періоду поряд з іншими народами визначав самобутність подільського регіону, впливав на його суспільно-політичні, економічні та культурні процеси.

Апробація дисертаційного матеріалу та результатів дослідження.

Основні положення дисертації обговорювалися на кафедрах історії та культури України, правових наук та філософії факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Концептуальні положення та висновки дисертації були представлені на наукових конференціях: Всеукраїнській науковій конференції «Національна інтелігенція в історії і культурі України в ХХ–ХХІ століттях» (м. Вінниця, 28–29 жовтня 2004 р.), Обласній науково-практичній конференції «Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в ХХ столітті у контексті національної пам'яті» (м. Вінниця, 24 листопада 2005 р.), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору» (м. Вінниця, 18 вересня 2008 р.), Міжнародній науковій конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України» (м. Вінниця, 23–24 жовтня 2008 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність» (м. Житомир, 20 березня 2009 р.), ХХІІ Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (м. Вінниця, 22 жовтня 2009 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини в Україні (до 70-річчя початку Другої світової війни)» (м. Житомир, 23–24 жовтня 2009 р.), П'ятій всеукраїнській науковій конференції «Інтелігенція і влада» (м. Одеса, 24–25 грудня 2009 р.), Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення (до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського)» (м. Вінниця, 20–21 жовтня 2011 р.), Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Вінниччина: минуле й сьогодення» (м. Вінниця, 11–12 жовтня 2013 р.), Всеукраїнському науково-теоретичному семінарі «Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел» (м. Вінниця, 14–15 травня 2015 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики» (м. Київ, 18 листопада 2015 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (м. Дніпропетровськ, 29–30 квітня 2016 р.), XLVIII Міжнародній науково-практичній конференції «Наукова дискусія: питання соціології, політології, філософії, історії» (Росія, м. Москва, 21 березня 2016 р.), I Міжнародній науковій історико-краєзнавчій конференції «Місто Хмельницький у контексті історії України» (м. Хмельницький, 23 вересня 2016 р.), XXVII Всеукраїнській конференції «Вінниччина: минуле та сьогодення» (м. Вінниця, 7–8 жовтня 2016 р.), III Всеукраїнському науково-теоретичному семінарі з циклу «Повсякденність: візії та смисли» (м. Вінниця, 6–7 квітня 2017 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 1 монографію «Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)» та 37 наукових статей, із яких 22 – у фахових виданнях, 11 – у національних та міжнародних виданнях, що входять до наукометричних баз.

Структура дисертації визначена розв'язанням поставленої мети та наукових завдань дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів (17 підрозділів), списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 530 сторінок, основного тексту – 392 сторінки. У списку використаної літератури 797 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** здійснено загальну постановку проблеми, обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, окреслено її зв'язок з науковими програмами, планами та темами, визначено мету й завдання наукового дослідження, його об'єкт, предмет, хронологічні рамки, географічні межі, вказано на наукову новизну, теоретичне і практичне значення дисертації, подано відомості про апробацію та публікацію результатів дослідження.

У **першому розділі** дисертаційної роботи «**Історіографія, джерела та теоретико-методологічні засади дослідження**» проаналізовані історіографія проблеми, джерельна база, теоретичні та методологічні основи дослідження.

У підрозділі 1.1 «*Історіографія проблеми*» здійснено аналіз наукових досліджень з історії єврейської національної меншини Поділля 1940-х рр. – початку ХХІ ст.

У роботі зазначено, що історіографію історії єврейської національної меншини Поділля 1940-х – початку ХХІ ст. можна умовно розділити на два періоди. Перший період хронологічно окреслений 1940–1980-ми рр. та майже не представлений радянською історіографією проблеми, проте включає закордонні наукові дослідження загальної історії євреїв СРСР та УРСР. Другий період, що представлено вітчизняною та закордонною історіографією, хронологічно охоплює 1990–2010-і рр. та позначений активним процесом відродження в Україні юдаїки як галузі історичного пізнання.

Перший період історіографії історії єврейської національної меншини Поділля представлений науковими дослідженнями, де основна увага зосереджувалася на загальній історії національних меншин УРСР та СРСР, питанні закономірності інтернаціоналізації суспільного життя, демографічних процесах, професійно-кваліфікаційному складові населення. Загалом фактично відсутня радянська наукова література, яка б об'єктивно, комплексно досліджувала життя єврейського населення не тільки Поділля, а й євреїв України та СРСР зазначеного періоду. Увага дослідників була зосереджена переважно на питаннях, що мали яскравий пропагандистський характер. Особливо це стосується праць, що викривали «реакційну» політику сіонізму як напрямку імперіалізму. Серед них – праці Ю. Іванова «Осторожно сионизм!», Є. Євсєєва «Сионизм: идеология и политика», А. Епштейна «Сионизм без маски». У цей період з'явилося лише декілька праць, які розглядали окремі аспекти життя єврейської національної меншини України, переважно акцентуючи увагу на демографічних процесах. Серед них варто

виокремити праці В. Наулка «Етнічний склад населення УРСР» (1965 р.), «Развитие межэтнических связей на Украине: историко-этнографический очерк» (1975 р.). Так, у праці «Етнічний склад населення УРСР» фактично вперше було подано статистичні дані стосовно єврейського населення в контексті етнічного складу населення регіонів УРСР в історичній ретроспективі.

Лише в останній рік існування СРСР була підготовлена праця В. Кабузана та В. Наулка «Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення», що стала однією із перших, де досліджувалася історія євреїв України в контексті історії євреїв СРСР та світу.

Зважаючи на відсутність радянської юдаїки більшість досліджень з історії єврейської національної меншини в цей період представлена зарубіжною історіографією.

У 1953 р. була видана книга з історії євреїв американського дослідника Натана Аузбеля «Pictorial history of the Jewish people, from Bible times to our own day Throughout The World», що окрім загальної історії єврейського народу дала широку характеристику єврейського населення СРСР, у тому числі історію формування єврейської національної меншини на території України в різних державних утвореннях, її чисельність, професійну зайнятість та соціальні характеристики.

Подальша закордонна історіографія історії єврейської національної меншини СРСР розглядала історію цієї національної групи через призму антиєврейських кампаній в СРСР і представлена колективною працею «Книга о русском еврействе. 1917–1968» (1968 р.) та дослідженням Б. Пінкуса «The Jews of the Soviet Union: the history of a national minority» (1988 р.).

Українська емігрантська історіографія проблеми в цей період представлена працями О. Брика «Українсько-єврейські взаємовідносини» (1961 р.) та О. Дідока (А. Дідковського) «Україна і жиди» (1968 р.), що подали свою версію загальної історії єврейського народу в Україні, формування єврейських поселень на українських землях, українсько-єврейських відносин в контексті світової політики стосовно «єврейського питання» або використовуючи важливі історичні довідки з історії українського єврейства, «подавши голоси і єврейські, і українські».

Лише з початку 1990-х рр. можемо констатувати поживлення дослідження історії життя єврейського населення України, у тому числі й Поділля. На пострадянському просторі постає ціла низка праць, які вперше подають комплексну історію євреїв або присвячені окремим аспектам історії єврейської національної меншини регіону зазначеного періоду. Серед масиву вітчизняних праць з юдаїки переважна більшість не акцентує свою увагу на особливостях соціально-демографічних змін та національно-культурного життя євреїв регіону, а зосереджена на житті громади в повоєнний період сталінського тоталітаризму.

Дослідження 1990–2010-х рр. ми включили до другого періоду історіографії проблеми. Тематично згадані наукові дослідження можна об'єднати у декілька груп.

Питанням предмета регіональної історії, її методології, особливостям радянської національної політики, загальній історії євреїв України в українській

історіографії присвячені наукові праці Я. Верменич, Л. Нагорної, Ф. Горовського, О. Наймана, Л. Фінберга, В. Любченка, О. Рафальського.

Проблеми боротьби євреїв за національно-територіальну автономію у Криму, повоєнних політичних репресій, політики державного антисемітизму, знищення єврейської національної культури, тиску на релігійне життя євреїв України розкрито у дослідженнях В. Даниленка, М. Шитюка, Л. Гуцала, Ю. Данилюка, В. Войналовича, А. Подольського, Г. Полянкера, І. Боголюбової, Г. Маринченка. У цих працях автори акцентують увагу на послідовній політиці радянського тоталітарного режиму зі знищення будь-яких проявів не тільки національно-територіальної, а й національно-культурної автономії, ліквідації переважної більшості елементів національного життя євреїв.

Загальна історія формування єврейської громади краю, соціально-демографічні процеси серед євреїв регіону, особливості формування професійного складу, зайнятості єврейського населення, національно-культурного та соціально-економічного життя у місцях компактного проживання (штетлах), як особливої форми життя єврейського населення, розглядаються у працях Л. Баженова, М. Кушніра, Ф. Винокурової, Л. Щура, Ю. Плясовиці.

Важливими для осмислення передумов та причин соціальних, демографічних та культурних процесів у єврейській національній меншині Поділля в другій половині ХХ ст. та дослідження питань регіональної історії краю зазначеного періоду мають праці, що аналізують історію євреїв регіону напередодні досліджуваного нами періоду – у роки Української революції та в період 20–30-х рр. ХХ ст. Серед них виокремлюємо праці О. Завальнюка, О. Комарніцького, В. Лозового, Л. Місінкевича, П. Слободянюка, О. Крічкер, В. Нестеренка.

Найбільш повно, відповідно до хронологічних рамок нашого дослідження, у наукових працях висвітлена історія єврейської національної громади Поділля 1940-х рр. Переважна більшість із цих досліджень присвячена аналізу трагічних подій життя єврейської національної меншини в роки Другої світової війни. Їх автори вважають, що війна назавжди змінила українське єврейство. Окупаційний режим та винищення євреїв Поділля визначили негативні тенденції в демографічних процесах цієї національної меншини, змінили соціальну та демографічну структуру єврейського населення регіону, що великою мірою визначало увесь її повоєнний розвиток. Серед даних досліджень варто виділити праці А. Круглова, Ф. Винокурової, А. Філінюка, П. Слободянюка.

Загальні та регіональні аспекти життя єврейської національної громади у період перебудови та незалежної України аналізуються у працях І. Кураса, Й. Зісельса, М. Зеркаль, А. Подольського, Д. Привалко.

Підсумок процесу формування національної політики в незалежній Україні та її впливу на розвиток національних меншин республіки зроблено у колективній праці «25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави» (2016 р.), що видана колективом науковців Інституту історії України НАН України. Автори вважають, що в цей період в Україні вперше за багато десятиріч створено умови для безперешкодного розвитку низки етносів, а для характеристики процесів

національного відродження меншин вживають термін «етнокультурна модернізація», оскільки результати цих процесів є вражаючими.

Закордонна історіографія предмета дослідження представлена працями вчених Російської Федерації, Ізраїлю, США, Канади та Німеччини. Переважно вона також складається із досліджень, які розглядають загальну історію єврейської національної меншини у радянський період або аналізують її окремі аспекти. Проте останнім часом у працях закордонних істориків бачимо значний інтерес до Поділля, з огляду на те, що тут, особливо у південно-східній її частині, у повоєнний період збереглася традиційна єврейська національна меншина.

Так, протягом другої половини 1990-х – початку 2000-х рр. у Російській Федерації сформувалося декілька центрів вивчення історії євреїв. Утім у російській, як і в українській історіографії, переважають праці, що розглядають загальні аспекти функціонування єврейської національної меншини, або окремі питання життя євреїв СРСР та єврейських громад на пострадянському просторі.

Одним із основних сучасних наукових центрів за межами України з вивчення історії євреїв Поділля став Центр «Петербурзька юдаїка», що функціонував на базі Європейського університету в Санкт-Петербурзі. Одним із перших проектів Центру стало видання, що було присвячене історії єврейських громад Поділля – «100 еврейских местечек Украины. Подолия: исторический путеводитель» (1998 р., 2000 р.). Автори характеризують свої роботи як науково-популярні із серії ілюстрованих історичних путівників. На нашу думку, вони мають окремі недоліки довідкового апарату та наукового обґрунтування висновків. Проте усупереч цьому вони стали одними з перших досліджень після розпаду СРСР єврейських містечок регіону (теперішніх сіл, селищ та міст), де ще на початку ХХ ст. євреї склали більшість населення або її вагому частину.

Важливе місце у розумінні державної політики та суспільно-політичних процесів, які визначали життя євреїв СРСР, мають праці Г. Костирченка («В плену у красного фараона: Политические преследования евреев в СССР в последнее сталинское десятилетие. Документальное исследование» (1994 р.), «Тайная политика Сталина: Власть и антисемитизм» (2001 р.); «Тайная политика Хрущева. Власть, интеллигенция, еврейский вопрос» (2012 р.). Окремі аспекти історії єврейської меншини у другій половині ХХ ст. досліджували російські історики І. Альтман, М. Куповецький, С. Чарний, М. Каспина.

Питання збереження національної ідентичності, загальні аспекти розв'язання «єврейського питання» як в умовах фашистського, так і в умовах комуністичного тоталітарного режиму, теоретичні та методологічні підвалини дослідження історії євреїв мають праці Е. Сміта, Є. Борейши, Х. Арендт, А. Люстигера, Т. Снайдера, В. Франкла та інших авторів.

Актуальними для розуміння процесів в середовищі єврейської національної меншини в Україні в повоєнний період є праці американського дослідника історії українських євреїв М. Міцеля «Євреї України в 1943–1953 гг.: Очерки документированной истории» (2004 р.), «Общины иудейского вероисповедания в Украине» (1998 р.). Питання функціонування єврейської культури в умовах тоталітарного радянського режиму розглядає А. Штерншис у праці «Soviet and

Kosher. Jewish popular culture in the Soviet Union, 1923–1939» (2006 p.). Демографічні та соціальні процеси серед єврейського населення СРСР проаналізував В. Константинов («Еврейское население бывшего СССР в XX веке (социально-демографический анализ)» (2007 p.)). Окремі аспекти функціонування єврейської національної меншини з 1940-х рр. до наших днів аналізують М. Альтшулер, К. Джонс, І. Арад, Л. Венді, С. Швейбиш. Безпосередньо дослідженню життя єврейських громад на Поділлі у другій половині ХХ ст. присвячені праці американських дослідників Ч. Гоффмана («Red shtetl: The survival of a Jewish town under soviet communism» (2002 p.) та Д. Вейдлінжера («In the shadow of the shtetl: small-town Jewish life in Soviet Ukraine» (2013 p.)). Саме Ч. Гоффману належить теза про існування на теренах регіону єврейського штетла у радянську та навіть у ранню пострадянську епоху.

У 2016 р. українською мовою видана праця професора історії та політичних наук Торонтського університету Павла-Роберта Магочія та професора Центру єврейських студій Crown Family у Північно-Західному університеті США Йоханана Петровського-Штерна «Євреї та Українці: тисячоліття співіснування». Ця книга фактично стала підсумком наукових студій історії єврейської національної меншини України та українсько-єврейських взаємин, здійснених за кордоном. Автори видання розглядають українсько-єврейські відносини в Україні в контексті історії українців та євреїв. На їхню думку, в історичній пам'яті обох народів протягом віків сформувалися стереотипи й упередження, які й до сьогодні глибоко вкорінені в суспільне уявлення та визначають весь спектр взаємин між народами.

Загалом, систематизація наукових праць з історії єврейської національної меншини Поділля 1940-х – початку ХХІ ст. дала змогу з'ясувати, що ця проблема не набула широкого вивчення, тому дотепер залишалася малодослідженою, а отже, є актуальною в науковому вимірі. При аналізі історіографії проблеми з'ясовано, що переважна більшість наукових досліджень життя єврейської громади регіону у зазначений період була присвячена дослідженню питань Голокосту євреїв в роки Другої світової війни та життю єврейської громади в умовах антисемітської політики сталінського тоталітарного режиму. Найменш дослідженим з життя євреїв Поділля та УРСР залишається період 1960–1980-х рр. Зокрема відсутні наукові роботи, що б розглядали національно-культурне життя громади та соціальні процеси в її середовищі.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база» здійснено аналіз джерельної бази дослідження, яка складається з архівних неопублікованих та опублікованих матеріалів (законодавчих актів, збірників документів, статистичних матеріалів, мемуарів, спогадів, матеріалів преси, інтернет-ресурсів тощо).

Усі архівні джерела можна поділити на дві групи: 1 група дає можливість визначити загальні особливості життя цієї національної меншини та проаналізувати особливості національної політики держави стосовно цієї громади в зазначений період (переважно це матеріали центральних архівних установ, передусім Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України; 2 група – це матеріали місцевих архівних установ, що містять конкретні статистичні дані щодо

життя єврейської національної меншини регіону та матеріали стосовно окремих представників єврейської національності, репресованих та реабілітованих у повоєнний період.

Основна маса документів, яка характеризує соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя єврейського населення Поділля в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст., представлена матеріалами місцевих архівів. Для репрезентативності дослідження були опрацьовані фонди місцевих державних архівів областей Поділля, де в повоєнний період за статистичними даними, була зосереджена переважна кількість єврейського населення регіону та які територіально охоплювали фактично всі регіони краю: Держархіву Хмельницької області – центральну та північну частину Поділля, Держархіву Житомирської області – невелику частину північного Поділля, Держархіву Вінницької області – центральну та південну частину Поділля, Держархіву Одеської області – південно-східну частину Поділля. Так, для об'єктивності дослідження автором були проаналізовані архівні матеріали таких фондів Держархіву Вінницької області: П-136 (Вінницький обласний комітет Комуністичної партії України), П-87 (Вінницький міськком Компартії України), П-457 (Вінницький обласний комітет ЛКСМУ), Р-2700 (Вінницька обласна рада), Р-6023 (Колекція фільтраційних, слідчих та наглядових справ переданих СБУ у Вінницькій області), Р-5892 (Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Вінницькій області), Р-2355 (Вінницьке обласне управління статистики), Р-4897 (обласний відділ народної освіти Виконавчого комітету Вінницької обласної ради депутатів трудящих). Саме у цих фондах міститься значна кількість архівних документів, які дають змогу встановити місце євреїв у суспільно-політичних, економічних та культурних процесах області в досліджуваний період. Найважливішими серед них є різноманітні статистичні звіти щодо складу партійних організацій та радянських органів, довідки про склад учительських колективів шкіл м. Вінниці та області, про професорсько-викладацькі кадри вищих навчальних закладів, про склад лікарських колективів медичних закладів, про розвиток системи торгівлі тощо. За подібною схемою було проаналізовані матеріали також інших обласних державних архівів.

Важливе місце серед джерел дослідження життя євреїв Поділля у 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. відіграє преса. Утім радянська, як центральна, так і місцева преса досліджуваного нами періоду більше була спрямована на боротьбу з єврейськими «буржуазними націоналістами», «космополітами», «сіоністами» й не відображала реального життя єврейської національної громади. Тільки наприкінці 1980-х рр. та з проголошенням незалежності України в 1991 р. склалися умови для відновлення єврейської національної преси та повернення до вивчення історії та повсякдення єврейських громад Поділля. У роботі використано матеріали газет «Шабат» (Бершадь), «Вінницька Єрусалимка» (Вінниця), «Шабат Алейхем» (Хмельницький). На шпальтах цих видань висвітлено сучасне національно-культурне життя євреїв Поділля, містяться матеріали з історії громад окремих подільських містечок. Також багатими джерелознавчими матеріалами з історії євреїв Поділля є літературно-публіцистичні збірники, альманахи, які видають місцеві єврейські громади: «Штетл» (Хмельницький обласний благодійний фонд

«Хесед Бешт»), «Подільські джерела: Шалом, Віннице!» (Вінницький єврейський благодійний центр «Хесед-Емуна», Вінницька міська єврейська громада), «Подільський єврейський альманах» (Вінницька міська єврейська громада).

Особливу роль у підготовці роботи мали опубліковані джерела. Переважна більшість з них висвітлює або основні аспекти життя єврейської національної меншини, або характеризує певні напрямки життя громади у зазначений період: становище населення регіону в роки Другої світової війни, Голокост в роки окупації, антисемітизм, боротьбу влади з «сіонізмом», «космополітизмом», «єврейським буржуазним націоналізмом», опозиційним рухом («Національні відносини в Україні у ХХ ст.: збірник документів і матеріалів», 1994 р.; «Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: довідник: у 2 ч.» (1997 р.); «Єврейський вопрос: поиски ответа: Документы 1919–1926 гг.» (2003 р.); «Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920–1937 и 1945–1953 гг.» (2005 р.); «Крамора: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe, 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР» (2005 р.); «Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941–1944: Документи і матеріали» (2009 р.); «Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг.» (2010 р.); «Подольняни в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): збірник документів, матеріалів та світлин» (2013 р.); «Дунаєвеччина в роки Другої світової війни: збірник документів і матеріалів» (2015 р.); «Красилівщина в роки Другої світової війни. Збірник документів і матеріалів» (2016 р.) та інші).

Дослідження динаміки соціальних змін та демографічних процесів єврейської національної меншини велись на матеріалах всесоюзних переписів населення СРСР 1959, 1970, 1979, 1989 рр. та перепису населення України 2001 р.

Характеристика становища єврейської громади Поділля в умовах національної політики СРСР та України доби незалежності проводилася на основі нормативно-правових актів.

Серед масиву джерел з історії Поділля другої половини ХХ – початку ХХІ ст. варто виділити праці краєзнавців, переважна більшість яких присвячені історії окремих подільських населених пунктів, що одночасно були важливими центрами соціального, економічного та культурного життя євреїв. Цінністю даних праць є те, що вони побудовані з використанням мемуаристики (спогадів, свідчень), особистих архівів та інших неопублікованих джерел з історії сіл, селищ та містечок краю. Серед них варто виділити дослідження В. Ревуцького, А. Нагребецького, А. Козака, М. Купчишина тощо.

Серед друкованих джерел історії єврейської національної меншини Поділля у 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. важливе місце становить мемуаристика: спогади, щоденники, листи учасників або свідків подій. Іноді саме вони були єдиним джерелом аналізу повсякденного життя євреїв у досліджуваний період. Зокрема у роботі використанні спогади М. Мостового, Ц. Прейгерзона, М. Гельфонда, М. Співака, Б. Хандроса, С. Вайштейна та інших авторів.

Також варто зазначити, що на сучасному етапі сформувалася потужна електронна база матеріалів з історії євреїв. Окремі електронні матеріали дублюють надруковані та є в широкому доступі.

Таким чином, можемо стверджувати, що на сьогодні є достатня джерельна база для вивчення соціально-демографічного та культурно-національного життя євреїв Поділля, яка представлена архівними та опублікованими матеріалами. Якщо архівні матеріали потребують систематизації, докладного аналізу та оцінки, то мемуаристика, на нашу думку, поступово вичерпує свій ресурс зі смертю покоління євреїв – вихідців із Поділля, що були учасниками подій другої половини ХХ ст. Проте найцінніша інформація про життя євреїв цього періоду зібрана саме тут, з причини відсутності ґрунтовних наукових робіт щодо національного-культурного, повсякденного життя громади регіону та соціальних процесів в її середовищі в хронологічних рамках дослідження (особливо періоду 1960–1980-х рр.).

У підрозділі 1.3 *«Теоретичні та методологічні основи дослідження»* здійснено аналіз методологічних підходів до вивчення історії євреїв регіону даного періоду. При проведенні дослідження автор дотримувався принципу історизму, об'єктивізму та досліджував соціально-демографічні характеристики, національно-культурне життя єврейської національної меншини Поділля у зазначений період, враховуючи увесь комплекс українсько-єврейських стосунків на теренах краю та беручи до уваги загальносоюзні та республіканські особливості процесів у середовищі єврейського населення.

При виконанні наукової роботи автор дотримувався принципу світоглядного плюралізму як співіснування й конкуренції ідей, концепцій, теорій та систем, котрі дають різні відповіді на окремі питання. Питання розвитку єврейської національної меншини в другій половині ХХ ст. занадто політизоване, і завданням автора було з'ясувати всі підходи до вивчення даної проблеми, знайти консенсус щодо характеристики соціально-демографічних процесів та національно-культурного життя єврейської громади регіону зазначеного періоду.

Поряд із загальнонауковими методами пізнання предмета дослідження в роботі використано спеціальні історичні наукові методи: порівняльний, хронологічний, проблемно-тематичний, ретроспективний тощо.

На основі з'ясування наукової термінології та вивчення сучасних наукових підходів, що сформувалися в закордонній та вітчизняній історіографії, автор дійшов низки теоретичних висновків. Зокрема, єврейське населення Поділля в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. слід розглядати як представників неавтохтонної історичної національної меншини, що мала свої етнічні, релігійні, мовні характеристики, які відрізняли її від решти населення, зберегла почуття солідарності, спрямованої на збереження свого національно-культурного життя, що на початковому періоді цього часового проміжку намагалася реалізувати через здобуття національно-територіальної чи національно-культурної автономії, а на початку ХХІ ст. втілила в національно-культурну автономію. Стверджується, що, принаймні, у південно-східній частині Поділля (переважно південь сучасної Вінницької області) навіть протягом другої половини ХХ ст. існував штетл

(єврейське містечко), який зберіг свою соціальну, культурну, економічну самотність, пристосувавшись до радянської дійсності.

Автор розглядає історію єврейської національної меншини Поділля в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. як складову об'єктивної регіональної історії краю зазначеного періоду. Вивчення історії функціонування єврейської національної меншини Поділля як проблеми регіональної історії допомагає уникати крайнощів етноцентризму у дослідженні регіону. Євреї не тільки склали вагомую частину населення Поділля, а й були неодмінним елементом усіх процесів, що тут відбувалися.

З аналізу методологічних аспектів дослідження проблеми слідує, що вивчення життя єврейської національної меншини Поділля 1940-х – початку ХХІ ст. проводилося на основі загальнонаукових та історичних методів із використанням підходів, властивих суміжним з історією наукам: політології, етнології, соціології. Характеристика теоретичних аспектів питання дала можливість абстрагуватися від ідеологічних та особистих кон'юнктурних міркувань, стереотипів та упереджень у дослідженні єврейської громади Поділля, фокусуючи увагу на рисах та особливостях цієї меншини та її місці в національній структурі українського суспільства.

У другому розділі роботи **«Єврейська національна меншина Поділля напередодні та в роки Другої світової війни»** досліджено історичні особливості соціально-демографічного розвитку єврейської громади регіону, чинники самоідентифікації євреїв, які вплинули на соціальні характеристики та національно-культурне життя громади в 40-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст., проаналізовано життя меншини краю в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр.

У підрозділі 2.1 *«Регіональні особливості соціально-демографічного розвитку та формування чинників самоідентифікації єврейської громади в історичній ретроспективі»* зазначено, що на Поділлі сформувався особливий регіональний тип єврейської національної меншини, що мав свої специфічні характеристики. До початку досліджуваного періоду, переважна більшість євреїв регіону проживала у невеликих аграрних містах та селищах, що позначилося на демографічному розвитку меншини, соціальній структурі її населення та професійній зайнятості.

Доведено, що включно до початку Другої світової війни кардинально соціальна структура єврейського населення не змінилася. Радянізація єврейського суспільства у 1920–1930-х рр. внесла певні зміни у функціонування штетла, проте не припинила його існування. Євреї продовжували займатися звичними для них напрямками діяльності, дотримуючись нових дозволених радянською владою форм організації праці та зберігаючи радянізовані елементи національно-культурного життя.

Загалом, значна частина єврейського населення продовжувала представляти торгівлю, заклади громадського харчування та сферу послуг та лише наприкінці 1930-х рр. зросла частка євреїв у промисловості (інженери та кваліфіковані робітники) та серед інтелігенції.

Основними чинниками національної самоідентифікації єврейського населення Поділля впродовж віків залишалися іудаїзм (як система вірувань, що забезпечувала

тісний зв'язок з минулим, цементувала національну пам'ять та забезпечувала соціальну комунікацію між євреями), традиційна система освіти та виховання.

Визначено, що релігійне життя євреїв Поділля було суворо регламентоване. Протягом тривалого періоду діяльність іудейських релігійних громад жорстко контролювалася. Що царська, що радянська влада розглядали іудаїзм як одну з головних перешкод до асиміляції євреїв. Нормативно-правові акти, які приймалися з метою регулювання діяльності даних релігійних громад, ставили переважно одну мету – створити такі умови, які б унеможливили активний розвиток іудаїзму та забезпечили повний контроль над діяльністю цих релігійних громад. Невідновлених втрат для іудаїзму на Поділлі було завдано наприкінці 1930-х рр.

Зауважено, що Поділля як регіон, що входив до смуги осілости євреїв та який був представлений значною кількістю єврейського населення, що зазнавало дискримінаційної політики з боку влади, опинився в епіцентрі сіоністського руху. Сіонізм був закономірною реакцією єврейського населення на утиски та асиміляцію.

У роботі вказано, що незважаючи на утиски влади йшов активний розвиток національної освіти євреїв регіону включно до 1930-х рр. Справжній розквіт єврейська національна освіта на Поділлі пережила у період політики «коренізації» 1920-х рр. Проте паралельно зі впровадженням єврейської національної освіти йшло витіснення івриту, а мовою національної освіти було проголошено ідиш.

У період з 1929 по 1939 рр. політика влади була спрямована на знищення будь-яких проявів національно-культурного життя євреїв Поділля, а єврейська національна освіта, релігія, традиції мали остаточно зникнути.

Таким чином, протягом усього періоду існування на Поділлі єврейської національної меншини, її національно-культурне життя базувалося на релігії, національній освіті та цінностях сімейного виховання. Євреї відчували постійний та послідовний тиск влади, який визначався завданнями його повної асиміляції. Проте сильні національні традиції, національне самоусвідомлення євреїв як національної меншини завадили остаточному знищенню та сприяли певній консервації національно-культурного життя євреїв у невеликих населених пунктах регіону навіть у довоєнний радянський період.

У підрозділі 2.2 *«Організована та стихійна евакуація єврейського населення з території Поділля на початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр.»* визначено, що однією із причин великих жертв серед євреїв Поділля було те, що переважна більшість із них з різних причин залишилася на окупованих німецькою армією та її союзниками територіях. Серед основних причин були: неефективна та провалена евакуація у перші дні війни, приховування радянською владою інформації про цілеспрямоване винищення єврейського населення, довіра до Радянської Армії та віра у її могутність або, навпаки, антирадянські настрої, небажання та неможливість залишити рідні місця, літніх людей, хворих та віра у те, що така «висококультурна» нація як німці не вдасться до «людовбивства».

Проаналізовано соціальні характеристики евакуйованих. Значна частка євреїв серед евакуйованих мешканців великих міст пов'язана з тим, що вагома частина євреїв Поділля представляла собою керівний, партійний, радянський апарат, інженерний склад, лікарів високої кваліфікації, кваліфікованих робітників.

Доведено, що проти евакуації єврейського населення Поділля зіграв, насамперед, часовий фактор, оскільки до кінця липня 1941 р. німецькими та румунськими військами була окупована майже уся територія краю. Крім того, Поділля, у своїй більшості, – аграрний регіон, де підприємств, що мали б стратегічне, оборонне значення порівняно зі східними та південними районами України було набагато менше, а отже, кількість кваліфікованої робочої сили, серед яких євреї склали вагомий частку, яка б потребувала евакуації, була не такою високою порівняно з промисловими регіонами республіки.

Отже, на початку німецько-радянської війни, більшість мешканців-євреїв невеликих подільських населених пунктів не були евакуйовані, а рятувалися втечею самотійно і лише згодом були відправлені до інших регіонів СРСР. У цілому, на нашу думку, з Поділля були евакуйовані або втекли лише від 20 до 30 % євреїв.

У підрозділі 2.3 «Геноцид євреїв регіону в період окупації» охарактеризовано становище єврейського населення під час окупації. Євреї регіону в роки війни зазнали переслідування і масового знищення – Голокосту, який назавжди кардинально змінив соціальні характеристики єврейського населення Поділля, вплинув на його повсякденне життя.

Зазначено, що політика Голокосту на Поділлі мала регіональні особливості. Територія Поділля потрапила у декілька зон окупації. Південно-західні території регіону (південно-східні райони Тернопільської області) були включені до Дистрикту «Галичина», приєднаного до польського Генерального Губернаторства у складі «Великої Німеччини». Південні території Вінницької області та подільські землі сучасної Одещини (Балтський, Кодимський, Савранський райони) та Миколаївщини (Кривоозерський район) були включені до «Трансністрії» – зони окупації Румунії. Більша частина території Поділля потрапила в зону німецької окупації Райхскомісаріат «Україна».

Визначено, що найбільш жорсткі акції по винищенню єврейського населення проводились у німецькій зоні окупації подільських земель. Деякі інші форми розв'язання «єврейського питання» застосовувались в «Трансністрії», оскільки каральні акції до єврейського населення тут, як правило, проводили румунською жандармерією та військовими підрозділами. Знищення євреїв відбувались з використанням тих самих способів і форм, проте не з такою інтенсивністю.

У роботі вказано на істотні відмінності в організації гетто на території Поділля в німецькій зоні окупації від подібних резервацій в окупованій Європі. Тут усі вони мали тимчасовий характер і виконували завдання концентрації єврейського населення з подальшим його знищенням, тоді як євреї гетто, наприклад, у Польщі зберегли певні елементи обштинного життя: єврейські ради, єврейську поліцію, соціокультурні заклади, економічні установи. Подібна модель примусового утримання єврейського населення застосовувалася і на окупованих територіях регіону в «Трансністрії». Винищення єврейського населення відбувалося паралельно з його експлуатацією: роботою в ремісничих артілях, у таборах примусової праці, створених за професійною ознакою або для роботи в певній галузі господарства; у таборах для ремонту доріг, будівництва, видобутку торфу та експлуатацією у сільському господарстві.

Проаналізовано загальні втрати єврейського населення краю. Найбільші втрати серед єврейського населення спостерігаємо у західній частині Поділля. Єврейська національна меншина південно-східних районів Тернопільської області та західних районів Хмельницької області фактично була знищена повністю внаслідок швидкого просування фронту та окупації цієї території у перші тижні війни. Найбільше євреїв уціліло на території «Трансністрії», у першу чергу, на території півдня Вінницької області. Загальні ж втрати єврейського населення Поділля оцінюємо у межах 60–70 % від довоєнного рівня.

Таким чином, нацистський окупаційний режим був спрямований на повне винищення євреїв і ліквідацію їхньої присутності у всіх процесах на території Поділля.

У **третьому розділі** роботи **«Єврейське населення Поділля у повоєнний період»** основна увага зосереджена на аналізі особливостей радянської національної політики стосовно євреїв у повоєнний період тоталітарного радянського режиму, особливостях духовного та культурного життя подільських євреїв, соціальних процесах в середовищі громади та характеристиці єврейського молодіжного націоналістичного руху у перші повоєнні роки.

Так, у підрозділі 3.1 *«Єврейська національна меншина як об'єкт радянської національної політики»* зазначено, що зі знищенням Єврейського антифашистського комітету розпочалися послідовні репресії по знищенню усіх елементів їхнього національного життя. Єврейська національна меншина Поділля відчула на собі усі форми та методи повоєнного антисемітизму.

У повоєнний період радянська влада вперто намагалася замовчувати масштаби трагедії війни для всього радянського суспільства, а про масове знищення євреїв намагалася не згадувати взагалі. Паралельно влада намагалася усіляко зупинити процес вшанування пам'яті жертв Голокосту та процеси по відновленню національно-культурного життя меншини.

З'ясовано, що навіть у найвіддаленіших населених пунктах Поділля розпочалася нова хвиля арештів у рамках боротьби з «буржуазним єврейським націоналізмом», «сіонізмом», «антирадянською діяльністю» проти активних віруючих-іудеїв, що ратували за відновлення релігійного життя. Місцева преса фактично роздмухувала побутовий антисемітизм, натякаючи на засилля євреїв у освіті, медицині, торгівлі, сфері побуту. Лише смерть Й. Сталіна зупинила відкриті антиєврейські процеси.

Загалом, антиєврейська кампанія у повоєнний період була реакцією на активізацію у середовищі меншини процесів по відновленню національно-культурного життя та створення національної чи національно-культурної автономії.

У підрозділі 3.2 *«Особливості духовного та культурного життя подільських євреїв»* визначено, що із знищенням єврейської національної освіти на Поділлі наприкінці 1930-х рр. національно-культурне життя євреїв зосереджувалося переважно навколо релігії. У перші повоєнні роки влада уважно вивчала питання релігійного життя, намагалася контролювати його функціонування, проте активно у нього не втручалася. З визволенням території України від окупантів, користуючись послабленням тиску на релігію з боку влади, євреї Поділля, як і представники інших

конфесій, активно повертаються до релігії. В місцях компактного проживання єврейського населення виникають іудейські громади, переважна більшість яких не була зареєстрована у встановленому порядку. Утім активізація релігії в Україні стає на перешкоді офіційній ідеології. А до іудаїзму була прикута особлива увага через те, що він залишався основною підвалиною збереження самотності єврейської меншини та національної самоідентифікації.

У дисертації зазначено, що після короткого ліберального періоду у взаєминах влади з релігією 1944–1946 рр. наступив період планового та неухильного нищення іудаїзму в контексті акцій державного антисемітизму. Особливістю антирелігійної політики стосовно іудеїв цього періоду стало те, що вона мала неприховану антисемітську складову, що була спрямована не просто на знищення релігійних громад, а на знищення способу життя євреїв, де релігійна громада завжди посідала вагоме місце. На початковому етапі були знищені іудейські релігійні громади обласних центрів Поділля та великих міст (Вінниці, Проскурова, Кам'янець-Подільського), незважаючи на те, що там була зосереджена значна частина євреїв краю. З часом були ліквідовані громади іудеїв у переважній більшості міст та селищ регіону, а релігійне життя тривало у формі незареєстрованих релігійних громад – міньянів.

Незважаючи на постійний тиск та контроль над релігійним життям, іудейські громади у даний період залишалися фактично єдиним легітимним органом єврейського населення, який представляв їх інтереси перед владою. Релігійні громади опікувалися не тільки релігійним життям населення, а й перебрали на себе функції духовного просвітництва, збереження національної спадщини, активізації національної пам'яті, підтримки бідних, встановлення пам'ятників жертвам Голокосту, впорядкування єврейських кладовищ тощо.

Отже, у повоєнний період національно-культурне життя єврейського населення Поділля базувалося переважно на релігії. Поряд із єврейською народною культурою, іудаїзм залишався основною підвалиною національної самоідентифікації навіть для тих євреїв, які не дотримувались релігійних обрядів.

У підрозділі 3.3 *«Соціальні процеси в середовищі єврейської громади регіону»* проаналізовано соціальні зміни та повсякденне життя єврейського населення Поділля.

У роботі зазначено, що війна кардинально вплинула на загальну чисельність, професійну структуру та соціально-побутові умови усього населення України, проте для єврейського населення її наслідки були особливо тяжкими.

Проаналізовано, що у перші повоєнні роки спостерігається складне соціально-економічне становище євреїв. У південно-східних районах Поділля, які входили у роки війни до окупаційної зони «Трансністрія», була зосереджена значна кількість єврейського населення. Окрім місцевих євреїв тут у цей час перебували вихідці з Бессарабії, Північної Буковини та Румунії. Значна частина з них продовжувала перебувати в гетто, не маючи змоги повернути своє житло та майно, яке було відібране в роки окупації. Складне матеріальне становище було в інших єврейських громадах регіону. Найбільше євреїв було зосереджено у Вінниці, Могилеві-Подільському, Балті, Жмеринці, Бердичеві.

Визначено, що суттєво не змінилася соціальні характеристики єврейського населення регіону. Якщо серед керівних кадрів партії та державного апарату кількість євреїв істотно зменшилася, то серед нижчої керівної ланки, місцевих партійних осередків, господарської еліти, кваліфікованого інженерного складу, освітньої, наукової та культурної інтелігенції їх відсоток залишався високим. В окремих випадках він був значно вищим загального представлення цього етносу серед населення Поділля.

Однією з головних соціальних характеристик єврейської спільноти в цей час була її орієнтація на отримання середньо-спеціальної та вищої освіти.

Євреї продовжували мати високе представництво в місцевих осередках ЛКСМУ та КП(б)У. Утім їх відсоток у цих організаціях був у межах пропорції їх загальної чисельності до усього населення краю, проте значно вищим ніж у поляків, що теж мали чисельну національну громаду на Поділлі.

Таким чином, загострення державного антисемітизму не стало причиною остаточного знищення соціальних особливостей життя єврейських національних громад Поділля. В місцях компактного проживання (передусім це південно-східні райони регіону) вони функціонували в межах радянської системи традиційного єврейського містечка зі своєрідною специфікою соціальних процесів, що дало можливість низці сучасних дослідників вживати термін «повоєнний радянський штетл».

У підрозділі 3.4 *«Єврейський націоналістичний молодіжний рух у перші повоєнні роки»* проаналізовані причини та особливості поширення єврейського націоналістичного руху на Поділлі на прикладі підпільної організації «Ейнікайт» у м. Жмеринці.

Зазначено, що державна антисемітська політика, побутовий антисемітизм, який прокотився територією України, сприяли формуванню серед багатьох представників єврейської національної меншини націоналістичних поглядів та закликів щодо необхідності відновлення єврейської освіти, культури, релігії. Особливо радикальні представники цієї національної меншини ратують за створення свого національного державного утворення як єдиної можливої передумови для виконання цих завдань. На їхню думку, відновлення національного життя можливе лише при поверненні на свою історичну батьківщину або створенні справжньої національної автономії чи то в Криму, чи то в Бірбіджані. У цьому плані діяльність «Ейнікайт» була близька до діяльності інших підпільних сіоністських молодіжних груп в Україні: групи Х. Співаківського в Харкові, «Спілки єврейської молоді» у Львові, групи старшокласників «Сун-2» у Києві на чолі з Б. Альтером і А. Полонським. Одним із лідерів групи був М. Гельфонд – у майбутньому один із керівників сіоністського руху та єврейського самвидаву протягом 1960 – 1970-х рр. в СРСР.

Доведено, що діяльність організації «Ейнікайт» була проявом «стихійного сіонізму» як намагання зберегти свою національну самобутність, культуру, релігію, спосіб життя при шаленій асиміляції та посиленні побутового, а потім і владного антисемітизму.

Стверджується, що арешти членів групи «Ейнікайт» проходили в контексті боротьби з «єврейськими націоналістами» – широкомасштабної кампанії в межах усієї країни в рамках сфабрикованої «сіоністської змови».

Отже, діяльність молодіжної сіоністської організації «Ейнікайт» була проявом молодіжного антитоталітарного руху. Проте якщо для більшості молодіжних організацій, що діяли в Україні, основним питанням було повернення до справжнього марксистсько-ленінського вчення, то молодіжні сіоністські організації виступали за створення або власної держави, або свого національного утворення в межах СРСР.

У четвертому розділі дисертаційної роботи **«Соціальні зміни та національно-культурне життя євреїв Поділля в 1950-х – першій половині 1980-х рр.»** проаналізовано національну політику, демографічні зміни, соціальні характеристики та національно-культурне життя єврейського населення Поділля у 1950-х – першій половині 1980-х рр.

У підрозділі 5.1 *«Євреї як об'єкт національної політики в умовах деєталінізації та неосталінізму»* проведено аналіз національної політики та охарактеризовано суспільно-політичне становище єврейської меншини у період 1950 – 1980-х рр. та його регіональні особливості.

У роботі визначено, що національна політика радянської влади стосовно єврейського населення протягом зазначеного періоду була незмінною за завданнями, проте новою за формою. Не слід заперечувати суттєвих змін, особливо поступової ліквідації наслідків сталінського тоталітаризму з одного боку, а з іншого – фактично не змінювались основні напрямки та принципи національної політики.

Виявлено, що державний антисемітизм, що у цей період офіційно існував у формі антисіоністської пропаганди та боротьби з сіонізмом, підкріплювався прихованою дискримінацією єврейського населення України в освіті, кар'єрному рості, партійному будівництві, знищенням національної культури та освіти, утисками релігійного життя, заохоченням русифікації, асиміляції, міграційних процесів тощо.

У цей час євреї були активними учасниками правозахисного та релігійного дисидентства. Вони вдавалися до різних форм боротьби за свої права. Якщо спочатку це було переважно підпільне поширення самвидаву, вивчення івриту, то з часом вони все частіше вдавалися до ненасильницьких акцій спротиву – голодування, демонстрацій, ушанування пам'яті євреїв – жертв фашизму. Тому до них застосовували увесь арсенал заходів впливу, як і до інших учасників руху.

Проте єврейський рух переплітався зі суто своїми національними завданнями. Сіонізм став реакцією євреїв на заборону виїзду з СРСР. Серед основних форм роботи влади з єврейським населенням варто виділити такі: показові судові процеси над євреями-активістами, дозвіл на еміграцію за кордон, позбавлення радянського громадянства, «переконливі» індивідуальні бесіди правоохоронних органів, взяття на контроль окремих представників єврейського населення, внесення до списку неблагонадійних, прикріплення до окремих єврейських сімей євреїв-комуністів. Відсутність широкомасштабних репресій – основна відмінність хрущовської та брежнєвської епох від повоєнного тоталітарного радянського режиму.

Проаналізовано причини нової фази державного антисемітизму проти єврейського населення Поділля у другій половині 1960-х – 1970-х рр. Зазначено, що загострення антиєврейських акцій було у прямій залежності від міжнародної політики СРСР, у тому числі від стосунків з Ізраїлем та ставленням до арабо-ізраїльських війн. Після 1967 р. починає наростати хвиля бажаючих виїхати з СРСР. На Поділлі влада на це відповіла показовими судовими процесами над І. Школьніком та М. Штерном та іншими євреями, яких звинувачували, у першу чергу, у різних кримінальних злочинах, у тому числі й економічних.

Таким чином, з початком «десталінізації» було засуджено форми та методи сталінського керівництва, проте не змінено цілі та завдання стратегічного курсу Комуністичної партії. Стосовно єврейської меншини національна політика була незмінною, проте відкриті акції державного антисемітизму припинилися.

У підрозділі 4.2 *«Демографічні процеси серед єврейського населення регіону»* проведено аналіз демографічних змін в середовищі єврейської меншини Поділля у період між першим повоєнним та останнім радянським переписом населення СРСР.

Визначено, що перший повоєнний перепис, що відбувся через двадцять років після попереднього, засвідчив, що у демографічних показниках цієї національної меншини відбулися колосальні зміни через вплив ряду чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Якщо у цілому населення країни і республіки поступово відновлюється після величезних демографічних втрат, отриманих внаслідок Другої світової війни, у першу чергу, через природний приріст населення, то у середовищі радянських євреїв розпочалися процеси по зменшенню чисельності цієї національної меншини, а в окремих регіонах навіть йдеться про її повне зникнення. Протягом усього зазначеного періоду чисельність єврейського населення Поділля відображала негативну динаміку. У всій Тернопільській області на 1989 р. проживало лише 693 євреїв. У двох основних областях, що репрезентують Поділля і здавна мали велику кількість єврейського населення, у цей період було зосереджено лише 1/13 єврейського населення республіки.

У роботі зазначено, що єврейська меншина навіть в аграрному регіоні була переважно міською. До того ж більшість євреїв мешкала в обласних центрах. Наприклад, у Вінниці в 1989 р. їх перебувало 15,2 тис. (58 %) з 26,2 тис. мешканців області. Окрім того, у цей період фактично завершився процес їх русифікації. Євреї разом з росіянами складали найбільшу частку російськомовного населення подільських міст та селищ. Лише 7,1 % українських євреїв назвали рідною мову своєї національності, українську – 2,1 %, тоді як російську – 90,6 %.

Таким чином, єврейське населення Української РСР загалом й Поділля зокрема протягом 40-х – 80-х рр. ХХ ст. неухильно скорочувалось. Основними причинами зменшення єврейського населення краю були низький природний приріст населення, внутрішня міграція, асиміляція, еміграція. Єврейська національна спільнота до кінця 80-х років ХХ ст. помітно втрачає свій вплив у регіоні, проте залишається найбільшою національною меншиною після росіян.

У підрозділі 4.3 *«Соціальні характеристики та повсякденне життя єврейської громади»* подано характеристику соціальних характеристик єврейського населення регіону та його повсякденного життя.

Зазначено, що євреї Поділля, як і представники інших національних меншин та навіть титульних націй, опинилися під жорстким пресом ідеологічної машини, яка була спрямована на ліквідацію національної самобутності та знищення тих інститутів, які її визначали.

Проаналізовано, що у цей період єврейське суспільство остаточно поділилося на декілька груп. Більша та переважна частина євреїв, яка проживала у великих містах, зберігаючи певні особливості національного життя, які проявлялися у побутовому житті, у цілому були русифікованими, вихованими на російській культурі та були її типовими представниками. Відсоток тих, хто готовий був підкреслювати свою національну приналежність у даній групі, був невисоким і залежав, у першу чергу, від багатьох внутрішніх та зовнішніх процесів. Найбільше зберігали особливості свого національно-культурного життя євреї, які проживали у невеликих містах та селищах, у яких єврейське населення складало значну групу населення.

Виявлено, що на території Поділля єврейська громада продовжувала виділятися своїми соціальними характеристиками та національно-культурним життям, у першу чергу, на півдні Вінницької області, у таких населених пунктах як Шаргород, Бершадь, Ямпіль, Томашпіль, Чернівці, Жмеринка, Тульчин, Могилів-Подільський, та зберігали окремі елементи національного життя у тих населених пунктах, де євреї у цей період були помітною національною групою серед місцевого населення (Немирів, Балта, Кам'янець-Подільський, Бердичів, Гайсин тощо).

Соціальні характеристики та повсякденне життя єврейської національної громади Поділля, як і усієї єврейської громади України у 1950-х – 1980-х рр. зазнали суттєвих змін. Протягом даного періоду відбувалося скорочення впливу єврейського населення в усіх галузях господарства. Якщо у 1960–1970 рр. євреї були широко представлені в освіті, медицині, науці, господарській еліті, то на кінець 1980-х рр. у зв'язку з різким скороченням єврейського населення, що було спричинене падінням його природного приросту, внутрішньою міграцією, еміграцією та асиміляцією, цей вплив значно скорочується. Внаслідок поширення еміграційних процесів сотні кваліфікованих представників єврейського народу добиваються виїзду за кордон.

Проаналізовано, що повсякденне життя переважної більшості подільських євреїв, особливо обласних центрів Вінниці та Хмельницького, мало чим відрізнялося від повсякденного життя звичайної радянської людини цього періоду. Прихована політика державного антисемітизму, асиміляція, русифікація перетворила більшість євреїв у носіїв, як правило, російської культури, в окремих випадках української, проте негативно вплинула на єврейську культуру. Єдиним винятком із загальної картини стала наявність значної кількості єврейського населення на півдні Поділля, що й визначало збереження тут певних елементів національного життя у повсякденні єврейської громади, проте й тут сталися суттєві зміни, що призвели до виникнення, наприклад, такого соціального явища як «народний іудаїзм».

Під впливом дискримінаційної політики, побутового антисемітизму, асимілятивної політики єврейське населення іноді свідомо йде до приховання свого національного походження. Конформізм як стиль поведінки більшості радянських

людей у євреїв підсилювався суто національними чинниками, спричиненими названими вище причинами. Пасивне ставлення до національної мови, відхід від ідишської культури часто був свідомим вибором більшості представників єврейської громади.

У цілому, реакцією єврейського населення Поділля на дискримінаційну політику влади стало як наростання конформізму у поведінці, так і активної протидії системі окремих членів єврейського суспільства, що позначилась ростом сіонізму, поверненням до національних традицій, боротьбі за відновлення релігійного життя, боротьбі за можливість вшанування жертв Голокосту, збільшенням кількості євреїв-репатріантів та організованою діяльністю «відмовників».

У підрозділі 4.4 *«Релігійне життя як основа національно-культурного життя євреїв Поділля в умовах декларативної демократії»* зазначено, що становище іудейських громад Поділля у цей період у цілому визначалось антирелігійною політикою радянської влади.

З'ясовано, що становище іудеїв краю у 1960-х – 1980-х рр. у порівнянні із іншими релігійними конфесіями мало ряд суттєвих особливостей. По-перше, євреї не змогли відновити свою релігійну діяльність після фашистського геноциду у повній мірі. По-друге, у повоєнний період на переважній території регіону було знищено поняття «єврейське містечко» як певний соціальний феномен, де з покоління у покоління передавались національні традиції, звичаї та зберігались особливості релігійного життя. По-третє, євреї активно переживали період урбанізації, мігруючи із сіл та невеликих містечок до великих міст республіки та СРСР, що, безперечно, послаблювало позиції місцевих релігійних громад. По-четверте, маючи високий рівень освіти, представляючи службовців різного гатунку, євреї поступово ставали менш релігійними, а то й зовсім атеїстами. Усі вищезазначені чинники поступово перетворили релігійне життя євреїв Поділля більше на виняток, ніж на правило. До початку 1980-х рр. життя іудейських громад було зведено фактично нанівець. На усю Вінницьку область у 1980-х рр. діяло лише дві синагоги – у Вінниці та Бершаді, а в основній масі релігійне життя євреїв тривало у формі незареєстрованих громад – міньянів.

Виявлено, що іудаїзм залишався у даний час фактично єдиною основою національно-культурного життя єврейського населення регіону. За відсутності інших національних інститутів, з різким скороченням вживання рідної мови за часів асиміляції та русифікації саме іудаїзм став основним індикатором національної самоідентифікації більшості євреїв. Навіть в умовах різноманітних трансформацій релігійних обрядів у радянському суспільстві, відходу від ортодоксальної релігійної традиції, самостійного уникнення в афішуванні свого релігійного життя, віра в Бога залишалася єдиним аспектом людської свідомості, який остаточно не змінила офіційна ідеологія.

Отже, офіційне релігійне життя іудеїв Поділля було фактично знищене і тривало переважно у формі діяльності незареєстрованих релігійних громад. Окремі релігійні традиції зберігалися у повсякденному житті та побуті єврейського населення та підкріплювалися внутрішньою духовною вірою.

У п'ятому розділі роботи «Єврейська громада Поділля у часи перебудови та в період незалежності» характеризуються соціально-демографічні, культурні та релігійні процеси серед єврейського населення Поділля, діяльність громадських організацій у відновленні національно-культурного життя меншини.

У підрозділі 5.1 «Соціально-демографічні процеси серед єврейського населення» проаналізовано причини різкого зменшення єврейського населення Поділля.

У роботі зазначено, що наростання рівня національної свідомості серед єврейського населення, пробудження інтересу до національно-культурного життя з кінця 1980-х рр. збіглося з остаточною відміною владою політики стримування еміграції єврейського населення з СРСР. Якщо у попередні роки прагнули до виїзду політично активні громадяни, лідери національного руху, релігійні діячі, які були під постійним тиском влади, або кваліфіковані фахівці, насамперед, представники творчої, наукової інтелігенції, то з даного періоду емігрували абсолютно усі суспільні категорії євреїв. Масова еміграція дійшла навіть до невеликих міст і селищ, де зберігалися окремі елементи національно-культурного життя. Переважно соціально-економічні причини стали чинниками масового виїзду євреїв з України. Подільський регіон почав втрачати представників цієї національної меншини надзвичайно швидкими темпами, насамперед внаслідок того, що євреї були зосереджені переважно в обласних та менше – у районних центрах.

Визначено, що за період з 1989 по 1999 рр. з України виїхало більше ніж 310 тис. євреїв. За результатами перепису населення 2001 р. можемо констатувати, що на початок XXI ст. єврейська національна меншина фактично зникла з території Поділля, хоча протягом століть була невід'ємною складовою його населення. У цей період чисельністю вона поступалася навіть тим національним меншинам, які з'явилися тут переважно у радянський період. Навіть за умов поступового відродження національно-культурного життя євреї України на 2001 р. продовжували мати один із найнижчих рівнів володіння рідною мовою. За період 1989–2001 рр. він впав більше ніж удвічі, проте дещо виріс відсоток володіння українською мовою. У цей час також багато в чому змінилась соціальна стратифікація єврейського населення України. Значних змін зазнала професійна зайнятість євреїв. Все менше їх було задіяно у торгівлі, серед інженерного складу, кваліфікованих робітників, господарської еліти. Значно зменшилось представництво євреїв у сфері освіти, науки, культури.

Отже, у 1990-х – на початку XXI ст. активізувалися негативні соціально-демографічні процеси серед єврейського населення Поділля, що були пов'язані, у першу чергу, з масовою еміграцією євреїв з республіки. Це кардинально вплинуло на соціальні характеристики національної меншини. Проте, незважаючи на різке зменшення чисельності, вони продовжують займати чільні місця у ряді сфер життя краю, як то у політиці, бізнесі, банківській сфері та у засобах масової інформації.

У підрозділі 5.2 «Єврейські громадські організації регіону та їх роль у житті національної меншини» визначено особливості формування та роль єврейських громадських організацій Поділля.

У роботі зазначено, що незважаючи на негативні демографічні процеси, за активністю відродження національного життя, створення об'єднань громадян, за громадською діяльністю єврейська національна меншина в Україні була однією з найактивніших національних громад пострадянської України.

Підкреслено, що у єврейському громадському рухові прослідковується певна залежність від іноземної матеріальної підтримки. Як виявилось, саме організаційна та матеріальна допомога, у першу чергу, неурядових міжнародних організацій стала однією з причин активного заснування в Україні єврейських громадських організацій. Якщо наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. єврейський національний рух був спрямований більше на відновлення національної освіти та культури і діяв без міжнародних інвестицій, то з 1992 р. почалася масова реєстрація ще й релігійних установ, хоча й самі лідери єврейського національного руху визнають вкрай низький рівень релігійності серед євреїв.

Зазначено, що саме 90-ті рр. ХХ ст. та початок 2000-х рр. стали ренесансом єврейського громадського руху як на території України, так і Поділля. Велика заслуга у цьому як місцевих лідерів єврейського національного руху, так і матеріальна підтримка з-за кордону, у тому числі від колишніх земляків або уродженців цих міст.

Отже, єврейські громадські організації були одними з найактивніших в регіоні, а їхня діяльність була спрямована у першу чергу на відновлення національно-культурного життя. Проте після активного розвитку єврейських національних громадських об'єднань громадян, на сучасному етапі спостерігаємо певне згасання їх діяльності передусім у районних центрах Поділля. Основна причина – різке зменшення єврейського населення, а то й повна його тут відсутність. Локомотивами національно-культурного життя євреїв на Поділлі на сьогодні є, в першу чергу, обласні товариства євреїв, які отримують фінансування з-за кордону або від всеукраїнських національних організацій та вітчизняних бізнесменів єврейського походження.

У підрозділі 5.3 *«Національно-культурне життя євреїв Поділля на зламі ХХ-ХХІ століття»* охарактеризовано відновлення національно-культурного та релігійного життя євреїв на Поділлі з кінця 1980-х рр. до теперішнього часу.

З'ясовано, що національно-культурне життя подільських євреїв відроджувалось у кількох напрямках: у розвитку національної освіти, заснуванні культурних товариств, заснуванні мережі національних засобів інформації, створення релігійних організацій. На сучасному етапі основна форма існування єврейської національної освіти на Поділлі – утворення українських шкіл з елементами вивчення історії, культури, мови, традицій єврейського народу та утворення недільних шкіл при громадських організаціях.

Визначено, що розвиток єврейських релігійних організацій на Поділлі також позначився фінансовою залежністю від українських євреїв, у першу чергу, відомих політиків та бізнесменів та міжнародних релігійних організацій. Якщо наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. розвивалися ортодоксальні іудейські громади, то з 1992 р. активний вплив на релігійні організації Поділля мав хасидизм, а з початку 2000-х рр. активізувалася діяльність іудеїв прогресивного (реформістського)

напряму. Окрім того, в кількох містах Поділля були засновані месіанські громади євреїв-християн.

Таким чином, національно-культурне життя євреїв Поділля активно розвивається у період 1990-х – першої половини 2000-х рр. і проявлялося через діяльність культурних та релігійних організацій, розвиток національної освіти та активне відродження релігійного життя.

Головні наукові результати та підсумки дослідження зводяться до таких **висновків:**

– Після антисемітської кампанії наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. юдаїка як напрямок історичних досліджень в Україні фактично припинила своє існування. Дослідження історії єврейської національної меншини цього періоду в СРСР не проводилося з ідеологічних причин. Лише наприкінці 1980-х рр. з'явилися перші праці, що висвітлювали переважно демографічні процеси в середовищі громади. Досліджувана нами проблема в радянський період представлена переважно зарубіжною та українською еміграційною історіографією, яка складалася з наукових досліджень щодо особливостей формування єврейської меншини, загальних аспектів життя громади в СРСР та УРСР, українсько-єврейських відносин. Утім, наукових досліджень які б комплексно досліджували історію євреїв Поділля у цей період, не було.

Із відродженням в Україні юдаїки на початку 1990-х рр. з'явилися нові можливості щодо вивчення зазначеної проблематики. Проте серед масиву наукових робіт украї мало комплексних досліджень, які б були присвячені історії єврейської національної меншини другої половини ХХ – початку ХХІ ст., тим більше, фактично відсутні наукові дослідження, які б вивчали регіональну історію євреїв Поділля чи інших областей України аналізованого проміжку часу. Найменш дослідженим залишається період 1960-х – першої половини 1980-х рр., хоча тоді відбувалися складні й суперечливі процеси поступової втрати євреями національної ідентичності.

Джерельна база дослідження представлена архівними матеріалами, спогадами учасників подій, пресою та краєзнавчими дослідженнями. Результатом роботи стало введення до наукового обігу низки архівних матеріалів центральних та місцевих установ. Найповніше неопублікованими джерелами представлений період 1940–1960-х рр., коли цілком помітною була увага партійних та державних органів влади до національного складу установ, організацій, підприємств, а серед критеріїв оцінювання їхньої роботи був аналіз національного складу працівників. Джерельна база особливо повно репрезентує форми та методи державного антисемітизму, боротьбу з космополітизмом, єврейським буржуазним націоналізмом, сіонізмом, знищення іудейської релігії як основи національного життя меншини.

Важливе значення для вивчення історії євреїв Поділля згаданого періоду має як вітчизняна, так і закордонна мемуаристика, яка не позбавлена суб'єктивізму авторів, проте дає змогу встановити загальну картину соціальних процесів серед євреїв Поділля та національно-культурного життя цієї меншини.

Не подає об'єктивної картини життя єврейської національної меншини Поділля радянська преса, а сучасна ж представлена переважно краєзнавчими

історичними розвідками з життя єврейських громад подільських міст, селищ та сіл регіону.

Методологічні та теоретичні засади дослідження ґрунтуються як на загальнонаукових підходах, характерних для вітчизняної історичної науки на сучасному етапі, так і на усвідомленні того, що окремі наукові праці не позбавлені стереотипів, які для встановлення об'єктивної істини необхідно було подолати.

– Протягом тривалого історичного періоду євреї були невід'ємною складовою населення Поділля. Незважаючи на відмінності у ставленні влади до євреїв у різні історичні періоди, на території Поділля склалися особливі умови організації життя єврейської національної меншини, які в науковій літературі отримали назву «штетл» – єврейське містечко. Єврейське містечко на Поділлі можна вважати не тільки певним елементом самоорганізації євреїв, але й елементом соціально-економічного, культурного життя меншини та її співпраці з переважаючим довколишнім неєврейським населенням.

На соціальні характеристики єврейського населення Поділля вплинула як політика влади, так і характеристики Поділля як історико-географічної області. Наявність великої кількості єврейського населення в містах та формування особливого типу організації їхнього суспільства, що базувалося на традиційній високій ролі громади, релігії, дотримання традицій та особливого соціально-економічного життя, зберігалось навіть за умов збільшення населення за рахунок українських селян та громадян інших національностей. Подільські міста, селища як центри ідишської цивілізації не тільки України, а й Східної Європи, зберегли власну самобутність навіть в умовах радянських експериментів 1920–1930-х рр.

Головними чинниками самоідентифікації євреїв регіону залишалися національна освіта, релігія, мова, культура та традиції. Усі попередні спроби повністю ліквідувати особливий тип соціальної організації життя єврейського населення та професійної зайнятості не дали бажаного результату, проте вплинули на національно-культурний розвиток громад.

– На початку німецько-радянської війни 1941–1945 рр. на території Поділля фактично не проводилося планової евакуації єврейського населення. Під час евакуаційних заходів була вивезена лише невелика частина євреїв, що презентувала представників та членів сімей державно-партійної еліти, військовослужбовців та кваліфікованих працівників підприємств, установ та організацій, які підлягали переселенню в неокуповані райони. Переважна ж їхня частина рятувалась самостійно. Утім, через швидкий наступ окупаційних військ, брак інформації, недооцінку складності ситуації, стереотипи історичної пам'яті, обтяженість побутовими проблемами дві треті подільських євреїв залишилося на окупованих територіях, що й визначило їхню подальшу долю.

– Зі встановленням окупаційного режиму єврейська спільнота зазнала експлуатації та геноциду. Територія регіону була вкрита мережею гетто, трудових та концентраційних таборів для зосередження, примусової праці та знищення євреїв. Голокост єврейського населення Поділля має свої регіональні особливості, оскільки територія краю потрапила в декілька зон окупації: до Дистрикту «Галичина», «Трансністрії» та Райхскомісаріату «Україна». Найбільш жорсткі акції з винищення

представників цієї меншини проводилися в німецьких зонах окупації подільських земель. Протягом 1941–1944 рр. тут були винищена переважна більшість євреїв. Найбільше їх уціліло на території «Трансїстрії», що потрапила в румунську зону окупації, де каральні акції проти єврейського населення були зорієнтовані не стільки на фізичне винищення, а на створення умов для смерті через голод, хвороби, примусову працю. Унаслідок цього тут в окупаційний період не тільки вціліла значна частина єврейського населення, а й збереглися елементи національно-культурного життя меншини.

Найбільші втрати серед євреїв спостерігаємо в західній частині Поділля. Єврейська меншина південно-східних районів Тернопільської області та західних районів Хмельницької області фактично була знищена повністю внаслідок швидкого просування фронту та окупації цієї території в перші тижні війни. Загальні ж втрати єврейського населення Поділля оцінюємо в межах 60–70 % від довоєнного рівня.

– Суспільно-політичне, соціальне та національно-культурне життя єврейської національної меншини Поділля в повоєнний період визначалося внутрішніми та зовнішніми чинниками політики СРСР. Наприкінці 1940-х рр. – на початку 1950-х рр. держава проводила відверту антисемітську політику, що проявилася у витісненні євреїв із партійної та державної еліти, системи правоохоронних органів та руйнації національно-культурного життя. Продовжувалася практика звинувачення євреїв у буржуазному націоналізмі, сіонізмі, а також боротьби з єврейським молодіжним рухом (на Поділлі вона проявилася в арешті членів групи «Ейнікайт» та «Спілки єврейської молоді»). Для євреїв, як і для більшості радянських громадян, звичним станом стає конформізм, пристосування до обставин, що склалися на той момент. Менша частина обрала шлях спротиву політиці радянської влади, спрямованої на розпорошення та радянізацію етносу. Євреї регіону були позбавлені можливості не тільки розвивати своє національно-культурне життя, а й вшанувати пам'ять жертв Голокосту.

Незважаючи на негативні демографічні процеси, євреї Поділля мали широке представництво серед нижчої ланки керівників державних органів та місцевих партійних осередків, господарської еліти, кваліфікованого інженерного складу, освітньої, наукової та культурної інтелігенції. У місцях компактного проживання сталою залишається структура професійної зайнятості єврейського населення, що сформувалася в довоєнний період. Найбільшою мірою зберіглася довоєнна соціальна, економічна та культурна особливість організації єврейського населення на території Південного Поділля, найменше – на Західному Поділлі. Євреї мали один із найвищих показників грамотності серед населення, а прагнення здобути середню спеціальну та вищу освіту залишалося однією з головних характеристик єврейської спільноти на той час.

У цей період остаточно була знищена національна освіта, тому одним з основних елементів національного життя залишалася релігія. Незважаючи на постійний тиск та контроль над релігійним життям, іудейські громади в цей період залишалися фактично єдиним легітимним органом єврейського населення, що представляв інтереси євреїв перед владою.

Проте якщо у великих містах єврейська національна меншина втратила більшу частину елементів національно-культурного життя, то в невеликих подільських містах, селищах єврейська громада змогла зберегти свою самобутність навіть в умовах політичного тиску, що дає підстави стверджувати про збереження в них радянської системи традиційного єврейського поселення зі своєю специфікою соціальних процесів та характеристик, що визначаються в низці сучасних зарубіжних та вітчизняних досліджень як «повоєнний радянський штетл».

– В умовах деєталінізації та авторитарного консервативного режиму в СРСР в 1950-х – першій половині 1980-х рр. фактично продовжувалася дискримінаційна політика влади стосовно єврейського населення, проте змінилися форми та методи антисемітизму. Державно-партійний апарат не вдавався до відвертих репресій, окрім постійної та цілеспрямованої боротьби з сїонїзмом, що мало на меті стримування росту національної самосвідомості та боротьби з їудаїзмом, який, на думку влади, був прямою передумовою поширення сїонїзму. Із 1970-х рр. влада намагалася зупинити рух за виїзд із СРСР, у тому числі й єврейського населення з Подїлля. Відомими не тільки в СРСР, а й за кордоном стали сфальсифіковані справи вїнничан І. Школьника та М. Штерна, які були спрямовані на призупинення процесів еміграції всього радянського єврейства.

Єврейське населення Подїлля неухильно скорочувалося. Негативні демографічні процеси серед єврейського населення краю – прямий наслідок як Голокосту євреїв у роки Другої світової війни, внутрішньої міграції, еміграції за кордон, падіння природного приросту населення, так і державної політики, що проявлялася у формі антисемітизму, заохочувала асиміляцію, змішані шлюби та радикально намагалася розв'язати «єврейське питання».

У досліджуваний період значно змінилися соціальні характеристики єврейського населення Подїлля. Якщо в перші повоєнні роки значна частина єврейського населення регіону була задїяна в торгівлі, сфері обслуговування, освіті, науці, то тепер значно зросла кількість євреїв – кваліфікованих робїтників, інженерів, представників господарської еліти регіону та інтелїгенції. На території Подїлля єврейська громада продовжувала займати чїльні місця, насамперед, на півдні Вїнницької області, у таких населених пунктах, як Шаргород, Бершадь, Ямпіль, Томашпіль, Чернівці, Жмеринка, Тульчин, Могилїв-Подїльський та в окремих населених пунктах, де євреї в цей період були помітною національною групою серед місцевого населення (Немирїв, Балта, Кам'янець-Подїльський, Бердичїв, Гайсин тощо). В окремих містах фактично відбувся симбіоз місцевої неєврейської партійної та єврейської господарської еліти, що дало змогу окремим дослідникам засвідчувати існування штетла у радянську епоху включно до початку 1990-х рр. Традиційно єврейське населення протягом зазначеного періоду мало високий рівень освіти, але низький рівень володіння рідною мовою.

До початку 1980-х рр. життя їудейських громад було зведено фактично нанївець. В основній масі релїгїйне життя євреїв тривало через незареєстровані громади – мїньяни. Проте їудаїзм залишався у цей час практично єдиною основою національно-культурного життя єврейського населення регіону. За відсутності

інших національних інститутів, із різким скороченням вживання рідної мови він став основним індикатором національної самоідентифікації більшості євреїв.

– У період перебудови наприкінці 1980-х рр. та, особливо з проголошенням незалежності України у 1991 р., єврейська національна меншина отримала шанс на відродження національно-культурного життя. Однак цей період позначився стрімким зменшенням єврейського населення внаслідок економічної та політичної нестабільності в республіці, що призупинився лише в середині 2000-х рр. Активне відродження національного життя євреїв краю розпочалося після впровадження права на національно-культурну автономію з початку 1990-х рр. Проте чи не найбільшою проблемою відродження національно-культурного життя стало визначення його пріоритетів та завдань. На цей час єврейська національна меншина Поділля не була релігійною та в переважній більшості не володіла рідною мовою. Відродження національного життя відбувалося, передусім, через відродження національної освіти та релігії. Становлення національної освіти йшло переважно у формі створення національних загальноосвітніх навчальних закладів, відкриття недільних шкіл або проведення позакласних виховних заходів, спрямованих на популяризацію єврейської історії, мови та культури.

Через значне скорочення єврейського населення та низьку релігійність іудейські релігійні громади фінансово, організаційно та кадрово залежали від міжнародних центрів єврейського релігійного життя, а з часом – від вітчизняних бізнесменів і політиків єврейського походження. Унаслідок цього єврейський релігійний рух на Поділлі на сучасному етапі є надзвичайно строкатим. У регіоні діють ортодоксальні іудейські громади, хасидські іудейські релігійні громади переважно любавицького напрямку, релігійні громади прогресивного (реформістського) іудаїзму та декілька громад євреїв-християн (месіанські громади).

Проте після активного підйому в 1990-х – у середині 2000-х рр. спостерігаємо певну кризу в національно-культурному русі єврейської національної меншини. У переважній більшості районних центрів через майже повну відсутність єврейського населення культурне життя євреїв припинилося. Осередками їх національно-культурного життя залишилися переважно обласні центри.

– Із проголошенням незалежності України констатуємо появу реальної можливості розвитку громадського національного руху євреїв Поділля. Єврейські організації сьогодні – повноправні виразники інтересів та проблем єврейського населення краю. Найактивніше громадські організації розвивалися в період 1990-х рр. На сучасному етапі діяльність національних об'єднань євреїв спрямована здебільшого на три основні напрямки роботи: розвиток національної культури та освіти; соціальну допомогу ветеранам, людям похилого віку, інвалідам та малозабезпеченим; матеріальну та організаційну підтримку розвитку релігійних громад.

Серед загального масиву єврейських національних громадських організацій виокремлюються ті, які мають активну міжнародну підтримку. Найбільш активно працюють на сучасному етапі обласні товариства євреїв. Серед них доволі помітні своєю роботою регіональні представництва благодійного фонду «Хесед» та представництва Єврейського агентства для Ізраїлю («Сохнут»).

Відродження національного громадського руху, що опікувався розвитком культури, освіти, релігії та вирішенням соціальних проблем серед єврейського населення, стало втіленням закріпленого в Законі України «Про національні меншини в Україні» права на національно-культурну автономію. Проте через різке скорочення єврейського населення спостерігаємо деяке згасання громадського руху навіть на півдні Поділля – у тих населених пунктах, які протягом тривалого періоду зберігали певні елементи національного життя.

– Єврейська національна меншина Поділля функціонувала за умов негативних ознак демографічного процесу, а її національно-культурне життя неухильно втрачало елементи самотності. В аналізованій період єврейська національна громада регіону перетворилася на дисперсну, переважно русифіковану та урбанізовану національну групу, яка фактично втратила переважну більшість елементів національно-культурного життя.

Зменшення єврейського населення Поділля, а іноді й повне його зникнення порушують перед єврейською національною меншиною, Українською державою та місцевими органами влади завдання збереження пам'яток історії та культури єврейського народу, що є надбанням не тільки українського, а й світового єврейства. Без належної підтримки, фінансування держава вже найближчим часом може втратити відомі зразки архітектури, поховальної культури, літератури, особистих архівів відомих діячів меншини, які є невід'ємною культурною спадщиною українського народу. Зокрема потребує реставрації шаргородська синагога 1586 р. (Вінницька область), що є однією з найдавніших на Поділлі, а також уцілілі синагоги в Чечельнику, Іллінцях, Жмеринці, Бершаді, Чернівцях (Вінницька область), Гусятині, Гримайлові, Підгайцях, Чорткові (Тернопільська область), Кузьміні (Хмельницька область) тощо. Значних фінансових коштів для упорядкування потребують давні кладовища євреїв Поділля, на яких до цього часу зберігаються поховання з XVI ст. (наприклад у Меджибожі). Тільки на території Вінницької області виявлено 87 єврейських кладовищ, а на території Хмельницької області – 36.

Держава не повинна залишитися байдужою й до місць масових поховань євреїв, які загинули під час Голокосту, а таких місць на території краю – сотні. Нагальною є проблема створення реєстру пам'яток історії та культури єврейської національної меншини не тільки Поділля, а й України. Тисячі пам'яток можуть бути втрачені без фінансової та організаційної підтримки держави та місцевої влади. Цю роботу можна проводити як у контексті створення такого реєстру всієї України, так і конкретно національних меншин. Виконання цих кроків сприятиме сприйняттю Поділля як одного із світових центрів єврейської матеріальної та духовної культури та значно підвищить туристичну привабливість регіону. Окрім того, важливим є сприйняття історії Поділля в масовій свідомості населення та науковців як поліетнічної історії українців, євреїв, поляків та представників інших національних меншин, що, безперечно, зробили свій внесок у розвиток як України, так і регіону, а їхні історія та культура є невід'ємними складниками історії та культури українського народу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Публікації, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації**1.1. Монографії**

1. Кононенко В. В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): монографія / В. В. Кононенко. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. 370 с.

Рецензії:

Романюк І. М. Рецензія на монографію: Кононенко В. В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): монографія / В. В. Кононенко. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. – 370 с. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю, 2017. Вип. 25. С. 434–435.

Нікітін Ю. О. Рецензія на монографію: Кононенко В. В. Єврейське населення Поділля (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): монографія / В. В. Кононенко. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2017. – 370 с. // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 118. С. 362–363.

1.2. Статті в наукових фахових виданнях України

2. Кононенко В. В. Доля української інтелігенції у повоєнний період сталінського тоталітаризму (1945–1953 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2004. Вип. VIII. С. 203–208.

3. Кононенко В. В. Зміни в національній структурі населення України 1930 – 1950-х рр. у контексті перепису населення 1959 р. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. Вип. 9. С. 233–241.

4. Кононенко В. В. Національна політика радянської влади в перші роки періоду десталінізації (1953–1956) // Сторінки історії: Збірник наукових праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. Київ, 2006. Вип. 22. С. 125–131.

5. Кононенко В. В. Національна політика більшовиків та її трансформація: від РСДРП до РКП (б) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2006. Вип. XI. С. 233–236.

6. Кононенко В. В. Голодомори в Україні як чинник радянської національної політики // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. Вип. 13. С. 74–79.

7. Кононенко В. В. Радянська національна політика періоду десталінізації: зміна основоположних принципів чи форм? // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. Вип. XIII. С. 147–151.

8. Кононенко В. В. Єврейське національне питання в СРСР у другій половині 1940-х – 1960-х роках // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія. Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. Вип. XIV. С. 266–271.

9. Кононенко В. В. Особливості релігійного життя єврейських громад в Україні у повоєнний період (друга половина 1940-х – початок 1960-х рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 15: на пошану доктора історичних наук, професор, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці / Гол. ред. В. А. Смолій: У 2-х ч. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Ч. 2. С. 276–285.

10. Кононенко В. В., Зінько Ю. А. Особливості правового регулювання національного життя в СРСР наприкінці Другої світової війни (1944–1945 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2009. Вип. XV. С. 109–115.

11. Кононенко В. В. Динаміка змін та структура єврейського населення Поділля в 1940–1980-х роках ХХ століття // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 17. С. 204–216.

12. Кононенко В. В. Чисельність та структура єврейського населення в Україні та на Поділлі за доби незалежності // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2013. Вип. 21. С. 68–74.

13. Кононенко В. В. Іудейські релігійні громади Вінниччини в епоху «застою» (1960-ті – 1980-ті рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ДП «Вінницька картографічна фабрика», 2015. Вип. 23. С. 124–129.

1.3. Статті у зарубіжних наукових виданнях та вітчизняних фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

14. Кононенко В. В. Повсякденне життя євреїв Поділля у I половині ХХ століття: зміна статусу на тлі суспільно-політичних подій // Громадсько-політичний науковий збірник «Інтелігенція і влада». Серія: історія / За заг. ред. проф. Г. І. Гончарука. Одеса: Астропринт, 2016. Вип. 32. С. 210–233.

15. Kononenko V. National education of the Jews of Podolia at the present stage // British Journal of Educational and Scientific Studies. 2015. № 2 (22). P. 492–498.

16. Кононенко В. В. Єврейські громади Поділля у XV – першій половині ХХ століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Вип. 44. С. 71–75.

17. Кононенко В. В. Релігійне життя євреїв Поділля на сучасному етапі // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: «Видавництво «Гілея», 2015. Вип. 103. С. 73–76.

18. Кононенко В. В. Правове регулювання діяльності іудейських громад в Україні (XIX – XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю, 2016. Вип. 24. С. 117–122.

19. Кононенко В. В. Уничтожение еврейского населения Подолья в немецкой и румынской зонах оккупации в 1941–1943 гг. // Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории. сб. ст. по материалам XLVIII междунар. науч.-практ. конф. Москва: Изд. «Интернаука», 2016. № 3 (43). С. 36–40.

20. Кононенко В. В. Діяльність жмеринської молодіжної сіоністської організації «Ейнікайт» у 1944–1948 рр. // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 1. Ч. 1. С. 137–141.

21. Кононенко В. В. Демографічні процеси серед єврейського населення Поділля у другій половині XX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2016. Вип. 46. С. 200–203.

22. Кононенко В. В. Єврейська національна меншина Поділля другої половини XX – початок XXI ст. у зарубіжній історіографії // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 92–96.

23. Кононенко В. В. Антисемітська політика радянської влади у 1948–1953 рр. (на матеріалах Поділля) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О. А. Мельничука. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. Вип. 25. С. 213–218.

24. Кононенко В. В. Релігійне життя євреїв Поділля у другій половині 1950-х – першій половині 1980-х рр. // Емінак: науковий щоквартальник. 2017. № 1 (17). Т. 1. С. 113–117.

2. Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

25. Кононенко В. В. Вплив голодоморів 1932–33, 1946–47 років на національну та соціальну структуру населення Вінниччини у повоєнний період // Політичні репресії та голодомори на Вінниччині в XX столітті у контексті національної пам'яті. Матеріали обласної науково-практичної конференції. 24 листопада 2005 р. Вінниця: Книга-Вега, 2006. С. 165–169.

26. Кононенко В. В. Становище релігійних громад в Україні напередодні хрущовської відлиги (1945–1953 рр.) // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. До 1020-ліття хрещення Русі та 250-річчя Вінницького кафедрального Спасо-

Преображенського собору. Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції 18 вересня 2008 р. Вінниця: ТОВ «Планер», 2008. С. 141–145.

27. Кононенко В. В. Інтелігенція УРСР у 2 половині 1940-х – 1950-х роках: суспільне становище та роль в умовах повоєнного сталінського тоталітаризму // Інтелігенція і влада. Матеріали п'ятої всеукраїнської наукової конференції. Одеса: Артопринт, 2009. С. 93–100.

28. Кононенко В. В. Єврейська інтелігенція України у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність». Збірник наукових праць. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 21–26.

29. Кононенко В. В. Соціально-політичне становище євреїв Вінниччини у повоєнний період (у другій половині 1940-х – 1950-х рр.) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 22 жовтня 2009 р. м. Вінниця. Вінниця: ПП О. Власюк, 2009. С. 462–466.

30. Кононенко В. В. «Єврейське питання» та ОУН-УПА під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки // Міжнародна науково-практична конференція «Історичні уроки Голокосту та міжнаціональні відносини в Україні» (до 70-річчя початку Другої світової війни). 23–24 жовтня 2009 року: збірник наукових праць. Житомир. Дніпропетровськ: Центр «ТКУМА», 2010. С. 308–315.

31. Кононенко В. В. Національна освіта єврейських громад Поділля // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (до 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського). Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2011. С. 177–181.

32. Кононенко В. В. Повсякденне життя євреїв Поділля у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Вінниця: Видавництво ТОВ «Консоль», 2013. С. 480–490.

33. Кононенко В. В. Повсякденне життя єврейської радянської інтелігенції Поділля у другій половині ХХ століття: проблеми дослідження та інтерпретації джерельної бази // Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-теоретичного семінару. 14–15 травня 2015 р., м. Вінниця / Ред. кол. О. А. Коляструк (відп. ред.), Н. В. Жмуд (відп. секретар), Т. Р. Кароева. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. С. 76–80.

34. Кононенко В. В. Соціальні характеристики єврейського населення Поділля у 50–60-х рр. ХХ ст. // Історичні студії / Упорядник Олена Подобед. Київ: Вид. О. О. Євенок, 2016. С. 98–103.

35. Кононенко В. В. Державний антисемітизм у 1953 р. та його вплив на суспільні процеси на Поділлі // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. 29–30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпропетровськ: Роял Принт, 2016. Ч. II. С. 80–82.

36. Кононенко В. В. Демографічні характеристики єврейського населення Хмельниччини у 1950–1960-х роках ХХ століття // Матеріали I Міжнародної

наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України» / Ред. кол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповід. редактор) та ін. Хмельницький, 2016. С. 228–230.

37. Кононенко В. В. Демографічні процеси серед єврейського населення Вінниччини у 1950–1980-х рр. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. 7–8 жовтня 2016 р., м. Вінниця. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 363–369.

3. Публікації, які додатково відображають наукові результати дослідження

38. Кононенко В. В. Радянська преса як інструмент антисемітської політики влади // Вісник факультету історії, етнології і права: Збірник наукових праць. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2017. Вип. 15. С. 33–35.

АНОТАЦІЇ

Кононенко В. В. Єврейське населення Поділля: соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя (40-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський, 2017.

У дисертації, на основі широкого кола архівних й опублікованих джерел та з урахуванням існуючих теоретичних наукових розробок, досліджено соціально-демографічні зміни та національно-культурне життя єврейського населення Поділля протягом 40-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст.

У роботі зазначено, що протягом даного періоду внаслідок злочинної політики окупаційної влади під час Другої світової війни, активної антиєврейської політики у період повоєнного тоталітарного режиму, прихованого державного антисемітизму, згорання системи національної освіти, активної боротьби з сіонізмом, тиску на діяльність іудейських релігійних громад у постсталінську епоху відбулися суттєві зміни в демографічних та духовних процесах єврейського населення регіону. Одна з найбільших регіональних єврейських меншин України не тільки показувала негативну динаміку населення, а й поступово зазнавала суттєвих змін у соціальній структурі, зайнятості, повсякденному та національно-культурному житті.

Наприкінці 1980-х рр. та з проголошенням незалежності України склалися сприятливі умови для реалізації національно-культурної автономії євреїв України. Водночас унаслідок політичної та економічної кризи, підвищення рівня національної свідомості серед єврейського населення та наростання процесів з повернення на свою історичну батьківщину та еміграції до країн, де стабільно функціонувало національне життя меншини, продовжується зменшення чисельності євреїв регіону, а національно-культурне життя після активного розвитку 1990-х рр. – на початку 2000-х рр. із різким зменшенням кількості єврейських громад майже повністю припиняється в окремих районах Поділля.

Ключові слова: СРСР, УРСР, Поділля, національна політика, євреї, єврейська національна меншина, демографічні характеристики, соціальні зміни, повсякденне життя, національно-культурне життя.

Кононенко В. В. Еврейское население Подолья: социально-демографические изменения и национально-культурная жизнь (40-е гг. XX в. – начало XXI в.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенко. – Каменец-Подольский, 2017.

В диссертации, на основе широкого круга архивных и опубликованных источников и с учетом существующих теоретических научных разработок, исследованы социально-демографические изменения и национально-культурная жизнь еврейского населения Подолья в течение 40-х гг. XX в. – начале XXI в.

В работе отмечено, что в течение данного периода по причине преступной политики оккупационных властей во время Второй мировой войны, активной антиеврейской политики в период послевоенного тоталитарного режима, скрытого государственного антисемитизма, свертывания системы национального образования, активной борьбы с сионизмом, давления на деятельность иудейских религиозных общин в постсталинскую эпоху произошли существенные изменения в демографических и духовных процессах еврейского населения региона. Одно из крупнейших региональных еврейских меньшинств Украины не только показывала негативную динамику населения, но и постепенно испытывала существенные изменения в социальной структуре, занятости, повседневной и национально-культурной жизни.

В конце 1980-х гг. и с провозглашением независимости Украины сложились благоприятные условия для реализации национально-культурной автономии евреев Украины. В то же время вследствие политического и экономического кризиса, повышения уровня национального сознания среди еврейского населения и нарастания процессов по возвращению на свою историческую родину и эмиграции в страны, где стабильно функционировала национальная жизнь меньшинства, продолжается уменьшение численности евреев региона, а национально-культурная жизнь после активного развития 1990 х гг. – в начале 2000-х гг. с резким уменьшением количества еврейских общин почти полностью прекращается в отдельных районах Подолья.

Ключевые слова: СССР, УССР, Подолье, национальная политика, евреи, еврейское национальное меньшинство, демографические характеристики, социальные изменения, повседневная жизнь, национально-культурная жизнь.

Kononenko V. V. The Jewish population of Podillya: socio-demographic changes and national-cultural life (40-ies of the 20th century – the beginning of the 21st century). – The manuscript.

The dissertation is presented for a doctor's academic degree in historical sciences by specialty 07.00.01. – history of Ukraine. – Ivan Ohienko Kamianets-Podilsky National University. – Kamianets-Podilsky, 2017.

The dissertation is based on a wide range of archived and published sources taken into account the existing of theoretical scientific knowledge. The socio-demographic changes and national-cultural life of the Jewish population of Podillya during the 40-ies of the 20th century – beginning of 21st century has been studied in the scientific work.

The author examines the history of the Jewish national minority in the 1940-s – the beginning of the 21st century as a component of the objective regional history of the region in this specified period.

The Jewish community in the region remained positive dynamics of demographic growth through to the beginning of the German-Soviet War of the 1941–1945 years, but national culture experienced Sovietization, which was aimed at the assimilation of the Jewish population.

The study shows that after the 1940s the life of the Jewish community of Podillya had been changed. The Jews of the region during the war suffered from undergone persecution and mass destruction of the Holocaust, which forever radically changed the social characteristics of the Jewish population of Podillya, influenced his post-war socio-economic, spiritual and cultural life. In some parts of the region the Jewish communities ceased existence forever. However, due to differences in the occupation policies of the German and Romanian occupation zones, large Jewish communities remained in the South-Eastern part of Podillya where they have retained their special social organization, and the foundations of the national cultural life.

Active anti-Jewish policy of the postwar totalitarian regime, latent state of anti-Semitism, the curtailment of national education, the active struggle against Zionism, pressure on the activities of Jewish religious communities in during the Khrushchev «thaw» and authoritarian conservative regime in the USSR from 1964 to the mid 1980-s years, caused the significant changes in the demographic and spiritual processes of the Jewish population of the region. During the 40-ies – 80-ies of 20-th century the Jewish population of Podillya has steadily decreased. The Jewish community before the end of the 80s noticeably lost its influence in the region, but remained the largest ethnic community after Russians. One of the largest regional Jewish minorities of Ukraine not only showed the negative dynamics of the population, but gradually incurred significant changes in the social structure, employment, daily and national cultural life. However, despite the elimination of Jews from party and state nomenclature, the Jews of Podolia continued to represent economic elite and had a strong presence among the intelligentsia in educational institutions, health systems, academics, among engineers, skilled workers and in the trade.

The policy of state anti-semitism, assimilation, russification turned the most Jews in carriers, as a rule, of Russian culture, sometimes of Ukrainian culture, and negatively influenced on the Jewish culture.

The presence of a significant number of Jewish population in the south of Podillya was the only exception to the general pattern, which helped to preserve elements of national life in everyday life of the Jewish community.

The response of the Jewish population of Podillya on the discriminatory policy of the authorities was a rise of conformance in behavior and the active opposition to system sometimes. It reflected in the emergence of clandestine Jewish national organizations in the postwar period, a rise of Zionism, the struggle for the restoration of religious life, the fight for the opportunity to honor the victims of the Holocaust, increasing the number Jewish immigrants and in organized activities of «refuseniks».

In the late of the 1980s and after the Declaration of Independence of Ukraine, favorable conditions for the realization of national-cultural autonomy for the Jews of Ukraine were created. Most favorable for the development of the national-cultural life of the Jews of Podillya were the 1990's years. However, due to political and economic crisis, raising of the level of national consciousness among the Jewish population and the growing desire to return to their historical homeland or emigration to countries, where the national life of Jews has been actively developed, the process of reducing the quantity of the Jewish minority continues. The national-cultural life of the Jews because of a drastic loss of the Jewish population has almost completely stopped in some areas of the region. At this time, social characteristics of the Jewish population are essentially changing. Revival of national and cultural life of the Jews went through the activities of national associations aimed, primarily, on three main areas: development of national culture and education, social assistance to veterans, the elderly, the disabled and low-income and developing religious communities.

At present we are witnessing some attenuation national Jewish life primarily in regional centers of Podillya because to a sharp decrease of the Jewish population, and even complete lack of it here.

Key words: Soviet Union, Ukraine, Podillya, national policy, the Jews, the Jewish national minority, demographic characteristics, social changes, daily life, national and cultural life.